

Omkring kampen om menighedsrådene 1909-1912

Frederik VIII og Zahles regering 1909-1910

Af Carl Trock

1/4 1910 afholdtes statsråd, hvor finansminister Edv. Brandes¹ sagde om finansloven: Der var et stort underskud på 20 millioner, måske kun 15-16 mill. Under behandlingen i rigsdagen var der sket reduktioner. Den betydeligste og mest omtalte er 6 millioner til militære bevillinger, de »udgik af finansielle Grunde«. Ministeriets stilling til forsvarslovene var uforandret, at intet foretoges, der kunne hindre deres gennemførelse, hvis et andet ministerium trådte til. Der er tale om en udsættelse. »Forandring i Lovene kan kun ske af Lovvejen. Ingen Forandring kan foretages administrativt«. – Hertil udtalte kong Frederik: »Med denne Motivering af Finansministeren og i det Tilfælde, at Forsvarsministeren for Gud og Mennesker kan forsvare at gaa med til den Udsættelse, underskriver jeg nu for at undgaa mulige Konflikter² denne Finanslov...«.

-
1. Edvard Brandes (1847-1931) anmelder og medarb. bl.a. medredaktør Morgenbladet fra 1881, 1884-1901 medudgiver og medredaktør Politiken, 1901-04 eneredaktør, MF 1880-94, ML 1906-27, finansminister 1909-10 og 1913-20 jfr. Kristian Hvidts biografi 1987 og samme i Danske Magazin 1997 97-208. – C. Th. Zahle (1866-1946) cand.jur. redaktør Aarhus Amtstidende 1890-91, medarb. Politiken 1891-1909, sagførerfuldm. 1891-94, ORS. MF 1895-1928, ML 1928-39, statsminister 1909-10 og 1913-20. – Om begge se Munch II 5ff. 63ff. og Munch III 7-357.
 2. Statsraadets Forh. 626. – Frederik VIII er anset for den første konge, som bekendte sig til folkestyret. Det gælder med undtagelser; som faderen fordømte han de kongevalgte landstingsmænd, som blev frikonservative, de havde ikke forinden berådet sig med kongen, som de burde mente han som kronprins 1. januar 1901: De var »forrædere og bedragere mod ministeriet« og ved samme lejlighed udtalte han til Sofus Høgsbro »sin harme over, at folketingskommissioner skulde angive regeringens beslutninger. Paa denne maade kunde en folketingskommission ogsaa bestemme landets forsvars-anliggende«. (Brevveksling og Dagbøger II 316f.) – Da J.C. 1908 kom til kongen 12/9 forsøgte denne ifølge Th. Larsen at handle med J.C., ville han strække sig videre ved forsvarets ordning kunne J.C. fortsætte som regeringschef, men J.C. undslog sig for den handel og ville kun fungere indtil en ny regering var dannet. Det sagde han ministerkollegerne samme dag, og siden hele rigsdagsgruppen under fortrolighed. Sigurd Berg mindede Neergaard om det i 1909, kongens krav om forsvaret til J.C. var mindre end de krav til forsvaret, som Neergaard ønskede, brev 29/7 09 og til Svend Høgsbro 26/7.

Næste statsråd fandt sted 18/4, forinden havde udenrigsministeren i ministerierne Neergaard og Holstein³, greve C.W. Ahlefeldt Laurvig⁴ nedskrevet en skildring af 11. april. Den lå i en konvolut, som først måtte åbnes efter hans død. Deri berettes på 2 sider:

Hjemkommet 11/4 fik greven besked om, at kronprinsen og kabinetssekretæren A. Krieger havde telefoneret, da den første gerne ville tale med greven. En telefonsamtale førte til at greven blev bedt om at

– Herman Trier noterer i sine dagbøger dec. 1908: »J.C. Christensen skulde have sagt, at han ikke mere vilde være Minister under den nuværende Konge, og nogen Støtte hos ham kunde et Ministerium heller ikke vente, han kendte ikke til Forpligtelse i den Retning overfor sine Raadgivere« (p. 777). – 31/7 1908 var Neergaard trådt tilbage, hans forsvarspolitik var strandet, 2/8 tilkaldte Fr. VIII partilederne, dagen efter talte han 1½ time med J.C. forgæves, »det var en fortsættelse af samtalen i går, hvor kongen havde vist sig meget bitter overfor J.C. Chr. [og omvendt] men i dag var han forsonet«. (Moltesen til hustruen 3/8 RA). Afslag kom der også fra grev Holstein-Ledreborg, grev Frijs og Neergaard, som kronprins Christian skældte ud, for han skulle standhaftigt have ført forsvarssagen helt igennem, samt Bermtsen, skønt kongen truede ellers med at tage den politisk uerfarne admiral A. du Plessis de Richelieu til regeringschef, som dog undslog sig. Men episoden (se Tage Kaarsted i »Historie« 1970 p. 486) minder om henvendelserne som her meddeles.

3. Niels Neergaard (1854-1936) cand.mag. et polit. redaktør Aarhus Amtstidende 1892-97, direktør forsikringsselskaber, MF 1887-90 og 1892-1932, fra Bojsens moderate til Venstre, Finansminister 24/7 08, konseilspræsident og forsvarsminister 16/8 08 – 16/08 09, igen finansminister 16/8-28/10 09 og 1910-13, statsminister og finansminister 1920-24. Lensgreve Ludvig Holstein-Ledreborg (1839-1912), MF 1872-1890, konseilspræsident 16/8 – 28/10 09, hvor han trådte tilbage efter dagsorden stillet af de radikale.
4. C.W. Ahlefeldt-Laurvig (1860-1923), fik som 18-årig elev på Herlufsholm herregården Eriksholm, under sin diplomatiske karriere deltog han i reformen af udenrigstjenesten, udenrigsminister i Neergaards regering. Efter Holstein-Ledreborgs regering var dannet blev kronprinsen (Kr.) igen aktiv. Mens rigsdagen behandlede forsvarssagen tilkaldte han lensgreve Holstein-Holsteinborg, knap kendt med politik, 6/8 til Sorgenfri og sagde, at da kongen bad grev Holstein-Ledreborg danne regering var det sagt, at kongen ikke kunne tænke sig J.C. i regeringen, og da han gentog det sagde greven, at »det havde været nødvendigt af Parthensyn«. Nu frygtede Kr. at de frikonservative ville være for imødekomende, og når det ikke førte til noget var det kongen magtpåliggende at have en pålidelig mand til at danne et nyt kabinet. For forhandlinger med politikerne havde overtydet kongen om, at de var hildede og bundne af parthensyn og ikke kunne følge »den rette Linje«. Holstein-H.s indlæg i dagspressen havde vist, at han satte forsvarssagen over alt andet, og Kr. var træt af at høre på politikerne. Som en vicekonge var J.C. rejst Jylland rundt med kongen og så kom Alberti-katastrofen, en skam for landet og pinlig for kongen, mens J.C. undskyldte sig med god tro. Greven havde opskriften: En konstitutionel konge måtte prøve alle muligheder i rigsdagen for at få en løsning, godkendt af sagkundskaben. Når alt var glippet skulle der udskrives valg, mens kongen i et opråb appellerede til folket om at vælge mænd som virkelig vilde løse forsvarssagen. Løses sagen ikke er det folkets egen skyld at den henlægges,

komme op på palæet med det samme. Der sagde kronprinsen ham, »at Ministeriet havde narret« kongen »med Forsvarsloven, og at det var Kongens Agt at nægte dem Opløsningsretten«. For ikke at vække opsigt spurgte kongen gennem sin søn, om A.L. »ville være villig til i Tilfælde af Ministeriets Demission at overtage Konseilspræsidiatet«. Med tak for den ærefulde tillid sagde greven øjeblikkelig bestemt nej. Han anså sig ikke egnet til en så svær opgave, og den politik kunne »umuligt andet end faa de mest fordærlige Konsekvenser for Konge og Landet«. Det var uklogt, selv om der skulle foreligge et mistillidsvotum fra Ft. og »det vilde være ganske selvmorderisk for al sund Konservatisme og for Kongen« hvis majestæten uden at have Ft. i ryggen tvang ministeriet til at gå af. Hverken sammenholdet mellem Venstre-grupperne indbyrdes eller forholdet mellem dem og Højre var solidt nok til at støtte en ny regering, selv et forretningsministerium, og de radikale kunne umuligt få bedre chance, hvis man så åbent erkendte, hvor meget man frygtede appellen til vælgerne. Det selv om radikale og socialisterne sammen fik flertal, så ville der være en stærk opposition imod, så de anti-radikale partier ved ordinært valg om 2 år ville blive kvalt. Men hvis ministeriet fik flertal i Ft., så kunne Lt.s modstand fra Højre og Venstre ikke brydes. Hvis ministeriet ville opløse dette sammen med de kongevalgte var situationen allerbedst for kongemagten, der antagelig kunne få de radikale ministre dømt for grundlovsbrud.

Den anden mulighed, et forretningsministerium uden forudgående mistillidsvotum måtte greven »endnu mere afgjort fraraade Kongen«, for så blev selve kongemagten inddraget i striden og blev yderst let forladt også af de partier, der ønskede den bevaret. Når kongen ikke ved ministeriets dannelse udtrykkelig havde taget forbehold mht. »Militærlovens Gennemførelse og Nægtelsen af Folketingets Opløsning«, så kunne kongen ikke begrunde sine anker mod ministeriet. »Kronprinsen vilde ikke indrømme dette, men nægtede dog ikke at fornøden Klarhed i Aftalerne savnedes«. Han omtalte derpå, ministeriets »fordærlige Administration, der alene skulde være en gyldig Grund til snarest mulig

mens faren for en radikal-socialistisk regering kan antydes, så kan det siges alt er prøvet. Kr. spurgte om en folkeafstemning var mulig, men greven mente ikke den havde retsgyldighed og bandt rigsdagsmændene. Vanskeligheden var at finde den rette mand. – Holstein-H. kaldtes igen og Kr. spurgte om han vilde være manden? Han var kendt og mødte tillid. Greven fandt at det nu lå vanskeligere og måtte betænke sig. 31/8 svarede denne ifølge koncept: Han gentog sin opskrift fra før, den måtte prøves, ellers var alt ikke forsøgt. Selv kunne han ikke påtage sig det, men håbede at kongen fandt den rette regeringsleder (RA). – A. Krieger (1858-1940) officer, i Finansministeriet 1883, dets departementschef 1898, 1910-36 kabinetssekretær.

at blive det kvit. Holdbarheden af denne sidste Argumentation forstod [A.L.] ikke ganske, hvilket maaske skyldtes Kronprinsens egen naive Opfattelse af Politik«.

Samtalen endte meget venskabeligt, da kronprinsen forstod, at den der skulle vove eksperimentet selv måtte have tro på et lykkeligt udfald. Men greven var ingenlunde overtydet om, at man ikke ville søge en anden kandidat til det. Aht. den overhængende fare, som da kunne opstå, opsøgte A.L. straks om morgenen kabinetssekretæren for at bevæge denne til at søge »et saa uoverlagt og for Landet fordærligt Skridt« forhindret. Krieger var helt enig, men mente ikke at kunne gøre noget. »Kongen talte med saa mange og forandrede saa ofte Anskuelser, at man kunde befrygte det værste«, og til sådant fandt man altid en villig person.

Underskrevet 12. april 1910 – med det P.S.:

»Efter hvad jeg senere har erfaret blev efter mig Grev Sponneck⁵ opfordret til at danne et Ministerium, men betakkede sig ligeledes for Æren. Om Kongen muligvis har faaet flere Afslag, ved jeg ikke«.

C.W. A.L.

15/4 var regeringen kørt fast i valglov og grundlovsændring, som den havde fordristet sig til at fremsætte, så den viste at den var en ægte Venstre-regering. Modstanden kom fra de mattere 3 Venstre-grupper i Folketinget, J.C.s 27, 11 moderate bag Neergaard og de 11 der havde fulgt Neergaards forsvarspolitik og havde dannet en egen gruppe med Jensen-Sønderup⁶ som leder. Bag sig havde regeringen 15 radikale og 5 løsgængere, der var i valggruppe med dem, samt 24 socialdemokrater.

Ove Rode⁷ havde været ordfører for grundlovsforslaget. Han langede

5. Henvendelsen til den højre-sindede rigsgreve F. Wilhelm Sponneck (1842-1922), der 1892 blev gesandt i Wien, men afslog at blive guvernør i Dansk Vestindien, skal være foranlediget af den ærke-konservative professor Henning Matzen, jfr. Erik Rasmussen og Roar Skovmand: Det radikale Venstre 1905-1955, 114.

6. J.C. Christensen (1856-1930) lærer, MF 1890-1924, blev 1892 ordfører for Bergs gruppe i Ft., 1895 Finansudvalgets formand, 1897 formand for Venstre-reformpartiet, 1901 kultusminister, 1905-08 konseilspræsident, 1909 forsvarsminister, 1910 Venstres formand, 1912/13 Ft.s formand, kontrolminister 1916-18, kirkeminister 1920-22. Han, Neergaard og Jensen-Sønderup var bag ændringsforslaget til det radikale grundlovs-forslag. – Jens Jensen-Sønderup (1862-1949), MF 1896-1910 og 1911-20, fra Venstre-reformpartiet 1909 leder af 11-mandsgruppe der 1910 optoges i Venstre, trafikminister 1908-09 og indenrigsminister 1910-13.

7. Ove Rode (1867-1933), MF 1909-1930, formand for de radikale på Rigsdagen 1909-10, indenrigsminister 1913-20.

ud efter de folk fra det gamle Venstre, som han fandt burde støtte forslaget. Neergaard fik at vide ved 2. behandling 1-5/4, at han var »den mest magtesløse og hjælpeløse Politiker« der i hele sit liv ikke havde »kunnet andet end forsøge at komme op mod den almindelige Valgret« undtagen en gang, 12/2 1908, hvor han fremsatte sit forslag til en forsvarsordning, det gik ham præcis »paa samme Maade. Han magtede ikke at føre en Kamp«, og gik af. – Ved samme lejlighed fik J.C. sin bekomst: I sin ungdom havde Rode ment, at J.C. skulle »føre Venstres Ideer frem til Sejr«, men han var blevet »et ondt og goldt Element« i dansk politik, havde svigtet ved at føre Venstre ind i forlig med Højre om militarismen og havde gjort sin historiske opgave, »at rejse Juni-grundloven i vort Folk, til et Spil om sig selv, til en Kamp om sig selv og forsøgte til sidst at føre denne Kamp igennem med alle Midler og allierede sig til sidst med Skammen for at føre denne Kamp igennem«. Formanden afbrød: »Det ærede Medlem bruger Udtryk, som ikke kan passere«. – J.C. havde allerede under 1. Behandling 19/11 følt sig gået for nær. Her sagde Zahle til ham, at han havde givet Folketinget en uformuenhedsattest om, at det ikke havde magt til at gennemføre grundlovsændringen. Det er meget muligt, »at det ærede Medlem af personlige Grunde ikke vil være med« nu bag denne regering, så kommer det an på om han har »Magt til at holde sine Folk samlede« til at gå imod vort forslag. J.C. svarede: »Konseilspræsidenten og hans Venner« skal helst vænne sig af med »at underlægge min Optræden her, i det hele mit Arbejde, personlige Grunde; thi det har hverken ... Konseilspræsidenten eller nogen af hans Venner Ret til«. J.C. havde ikke givet Folketinget nogen uformuenhedsattest, men det har konseilspræsidenten gjort for sig selv og sit ministerium til at føre kampen om forfatningen. Borgbjerg gik ind i debatten: Vi kan ikke undlade at tillægge J.C. personlige motiver »Ganske som mange har gjort det, da han paa ingen Maade kunde unde det ærede Medlem fra Æbeltoft (N. Neergaard) at gennemføre Forsvarssagen, men gennemførte den selv, saa snart han var i Stand dertil«⁸. Månedens efter triumferede Borgbjerg: Vi har

8. Ft.s Forh. 2.beh. 5641ff. og 6548, 1.beh. 1905ff. Jfr. Kaarsted: Ove Rode som partipolitiker 184f. – Ahlefeldt-Laurvig havde også skrevet en udateret lidt større beretning om »Ministeriet Neergaards Dannelse og Forsvarslove«. Han betvivler at J.C. fældede Neergaard for selv at kunne ordne forsvaret, men mener, at J.C. undervurderede den offentlige Mening og formodede, at han derved kunne slippe udenom Rigsretsanklagen. – Men J.C. kendte nu hvordan forholdet var mellem ham og de radikale, gensidigt had. Forsvarssagen var ham et kald; fik han ikke ordnet den, gik han ud af politik, sagde han til Madsen-Mygdal på rejsen ind til rigsdagen efter valget 1909 (dennes »Politiske Oplevelser« 1912, p. 208).

tilføjet J.C. et stort nederlag, stemt menighedsrådsloven og kirkeforfatningen ned.

Og så ventede Rigsrettens dom, om J.C. var medskyldig i Albertis bedragerier!

Regeringen ønskede valg. Men kongen frygtede, at valget ville give flertal mod forsvarslovene. Han sendte bud efter Kl. Berntsen og bad ham om at danne regering. Men Berntsen rådede kongen til at tillade valget, ellers fik Venstre skylden for at være imod det af frygt for nederlag. Kongen spurgte da, om Venstre kunne sejre? Det mente Berntsen, i valgkampen ville de 3 venstregrupper stå enige og efter valget danne et parti. Situationen var ændret.

Statsråd 18. april 1910⁹.

Her refererede Zahle en forestilling om Opløsning af Ft.et. Det underskrev majestæten og udtalte: »Jeg har givet mit Minde til Opløsningen ... et Skridt som de Herrer ved, at jeg meget nødig er gaaet med til, da jeg frygter, at denne kan have skæbnesvangre Følger for Folk og Fædreland«. Måtte den af ministeriet anviste vej føre ind til roligere forhold!

»Men jeg kan ikke tilbageholde et Ønske, idet jeg varmt lægger de Herrer paa Sinde nøje at veje deres Ord og beherske deres Tunge; thi, tro mig, ethvert ubesindigt Ord af de Herrer, som er mine nærmeste Raadgivere, vil jeg føle som et Stik i mit eget Hjerte, det Hjerte der slaar saa varmt for Folket og Fædrelandet, og for hvilket intet Offer vilde være for stort, hvis jeg blot atter saa et lykkeligt, et enigt, et frit Folk omgive mig«.

Konseilspræsidenten takkede for den viste tillid. Det var regeringens håb, at ved det nye valg fremkom et regeringsdygtigt Folketing, der i ro førte udviklingen fremad, så kongens ønske gik i opfyldelse.

Efter valget den 20. maj gjorde J.C. i sit Tidsskrift »Tiden« op: »Hvor gik Strømmen?« Den gik fra den voldsomme kritik fra alle sider mod Venstre i de sidste år, som havde bragt vaklen i geledderne, til at man påny sluttede op om partiet. De selvfærdige i »det sidste Hold af Mænd« havde vist sig som evneløse og upålidelige farisæere. Deres forsvarspolitik havde vist sig som humbug og var blevet afgørende for forsvarssagen, de sagde at sidste års forsvarslove alene havde tilslutning hos J.C., men den var nu godtaget af 180.000 vælgere. I vinter var

9. Statsrådets Forh. 627-28.

der gået rygter om, at kongen ville afskedige ministeriet, men det var kun et rygte, kongen valgte at lade vælgerne komme til. Når valget på Færøerne var afsluttet, kunne der ikke dannes et flertal mod Venstre i Ft., det havde halvdelen der og skulle føre an. »Da skal den Politik fortsættes, som hidtil har været ført, Forhandlingspolitikken. Vi vil ikke ind i Kampe og Konflikter, hvis det kan undgaas, vi vil ikke ud paa Eventyr af nogen Art; men ... vi vil heller ikke fravige vort Program, og skulde det vise sig, at Lt. ikke vil imødekomme os i Forhandlingen, ja da rejser Spørgsmaalet sig om Kampe og Konflikt, men heller ikke før«. Men Venstregrupperne bør lære af de sidste år »at slaa sig tættere sammen, de bør sætte Ryg mod Ryg og de bør først og fremmest lære, at Venstre skal være et frisindet, selvstændigt og nationalt Parti«. – Højre har tabt i tal som i politik. Det har »af politisk Had til Venstre-reformpartiet og især J.C. hæget og plejet det radikale Venstre i de forløbne Aar ... Højre har meget at lære«.

Men Klaus Berntsen og J.C.?

Berntsen har i sine erindringer helliget et kapitel »Min Regering« 1910. Før valget 20/5 1910 havde Venstre 27 folketingsmænd under J.C.s ledelse, de 11 venstremænd som Jensen-Sønderup var blevet formand for, de moderate andre 11. De 2 sidste grupper havde fulgt Neergaard i hans forsvarspolitik. Men de var forud blevet samlet som et parti. Det vandt 8 mandater fra Højre og med 57 mandater, Færø-mandatet inclusive, var det lige netop nok over for 20 radikale, 24 socialdemokrater og 13 fra Højre. Formanden Anders Nielsen¹⁰ kunne 27/6 lige før en ekstraordinær rigsdagssamling forelægge et af de 3 grupper udarbejdet forslag om at de opløstes og dannede et nyt parti på grundlag af Venstre-Reformpartiets program fra 25/9 1909, det var J.C.s. De opfordrede Venstres meningsfæller til også at se bort fra fortidens stridigheder. Herom fortæller Venstres protokoller, ellers har de intet fra 26/6 til 20/7 1910, hvor folketingsgrupperne konstituerede sig med J.C. som formand efter Anders Nielsen, da han blev landbrugsminister. Om regeringens dannelse fortæller Berntsen noget af sandheden, mere siger Thomas Larsen. Alt var foreløbigt indtil Rigsrettens dom over J.C. og Sigurd Berg faldt 17/6. Her frikendtes J.C., men fik dog påtale, mens Sigurd Berg¹¹ idømtes en bøde

10. Anders Nielsen (1862-1914), husmand på heden, var 1890 indvalgt i Ft. sammen med J.C. af den Bergske gruppe og de to blev medlemmer af finansudvalget 1892, dets formand 1901-08 og 1909-10, 24/7 1908 landbrugsminister i J.C.s og siden i Neergaards samt Holstein-Ledreborgs regeringer til 1909, samt 1910-13.

på 1.000 kr. og skulle betale 1/5 af sagsomkostningerne. Samme dag skrev Berntsen til Neergaard: Dommen er »jo et haardt Slag for Reformpartiet«. Det bør »nu holde sig lidt i »andet Plan« ved det ny Ministeriums Sammensætning, men Lederne har næppe den fornødne Takt«. Kom der for mange »Sogneraadsmedlemmer«¹² med, stod Berntsen af, da blev regeringen ikke »mødt med Tillid og Respekt [og] kommer ingen Vegne« overfor »en fanatisk Opposition« og Venstres flertal kan være »skrøbelig nok og vanskeligt at holde sammen«¹³.

-
11. Sigurd Berg (1868-1921), søn af Chr. Berg, redaktør, MF 1901-10 og 1918-21, at han i de mellemliggende år holdtes ude skyldtes tildels rigsretsdommen, indenrigsminister 1905-08 og igen 1920.
 12. Berntsen (1844-1927) var selv konseilspræsident og forsvarsminister, friskolelærer og højskoleforstander, MF 1873-84, 1886-1926, Frede Bojsens tro mand ved forliget 1894, siden moderat og 1910 Venstre. 1908-09 indenrigsminister, 1910-13 konseilspræsident og forsvarsminister, 1920 forsvarsminister, 1922 minister uden portefeuille. Udenrigsminister var igen Ahlefeldt-Laurvig, Neergaard finansminister, justitsminister Frits Bülow (J.C.s og Bergs forsvarer ved Rigsretten), kultusminister Jacob Appel, landbrugsminister Anders Nielsen, handelsminister stor-købmanden Oskar Muus og trafikminister Thomas Larsen. Denne sidstes erindringer, kopi i RA., bruger professor Troels Fink som en »værdifuld Kilde« i bogen »Spillet om Dansk Neutralitet 1905-09« (p. 142). Også jeg forlader mig derpå, mindre interessant er tiden om hans ministerår, som får for megen plads. – Men »Sogneraadsmedlemmer« havde jo de fleste venstreministre været. 1908 inddrog Neergaard Ahlefeldt-Laurvig ifølge dennes optegnelser i dannelsen af sit ministerium. N. havde tænkt sig Jensen-Sønderup som forsvarsminister, men ham fandt kongen for agrarisk og N. måtte selv overtage det ministerium. A.L. havde travlt, for hovedstaden var ved at være trætte af »Bonderegeringer«, A.L. vragede en tid Berntsen og undrede sig højligt over, at N. lod denne nære ven falde så let, men greven fandt at hans gode agitatoriske evner og indsigt gjorde ham egnet som indenrigsminister; men ikke til konseilspræsident! A.L. skrev om N.s politik ved forsvarssagen: »Den Maade han skubbede de udenrigsministerielle ikke kontrolable Grunde saa stærkt frem i Diskussionen har aldrig tiltalt mig, og jeg sagde ham flere Gange, hvor betænkelig jeg for Landet fandt det at slaa paa Preference Argumenter«, når vi ikke vidste hvilken forsvarsordning det endte med. Offentlig måtte A.L. tie derom. – I et brev 1/3 09 meldte Neergaard fra til et møde på grund af brystforkølelse. Kræves der under debatten en erklæring fra ministeriet lader jeg Dem afgive den. »Forsøger man at fastslaa, at Hensynet til Udlandet intet betyder« er det rigtigst igen at fastslå, »at hverken Udenrigsminister eller Konseilspræsident mener at kunne tage Ansvar for at fortsætte, naar ikke København sikres mod Landsiden«. – Berntsens nedvurderende »Sogneraadsmedlemmer« kan skyldes, at A.L. også var aktiv i den regerings dannelse. Som i 1908 kom 1910 2 byfolk, nye i politik, med i regeringen.
 13. »Tre Venstremænd« ved Harald Jørgensen p. 123. – Men Sigurd Berg skrev 10/7 10 til »Kære Finansminister Neergaard! Han fik at høre for sit arbejde »for Parti-Sammenslutningen, efter at denne – i øvrigt til min store Overraskelse – har givet sig Udslag i et Ministerium, der af mange opfattes som ret uvillig stemt overfor den Del af Venstre, jeg tilhører«. Jeg beklager, at man ikke har lagt mere vægt på at fæstne Par-

I Erindringerne skriver Berntsen om kongens tilbud til ham lige efter valget om at danne regering, men nævner ikke at han og vel Neergaard var i forbindelse med kommende regeringsmedlemmer, i hvert fald højskoleforstander Jacob Appel¹⁴. 13/6 skrev denne hjem: »M.H.t. Politik, da er det ingenlunde afgjort, at Kl. B. bliver Manden. Her er ogsaa Spænding. Hvis J.C. og S.B. faar Anmærkning i Rigsretten, saa skal de nok have Oprejsning ved at stilles i Spidsen. Dermed falder jeg bort«. B. siger, at der intet sker før Rigsdagen samles. – I et andet brev før 17/6 skrev Appel: »For øvrigt udvikler Sagen sig maaske til noget ganske andet, idet nok S. Berg, om han bliver frikendt, ønsker at danne Ministerium, saavidt jeg kan forstaa paa Slesbager¹⁵ ... Men i et Ministerium S.B. ønsker jeg ikke at være med«. – Men forinden har Berntsen nogen forhistorie, som må med: Straks efter at kongen var kommet hjem fra kong Edwards bisættelse i England indgav Zahle sin afskedsbegæring og for fjerde gang tilkaldte Frederik VIII Berntsen og tilbød ham meget glad at danne regering, denne gang havde han ingen undskyldning. Men B. bad kongen om at overdrage opgaven til Neergaard, der havde mange kvalifikationer, som han selv manglede, og der var begået Neergaard uret under løsningen af forsvarssagen. Kongen svarede, at han satte stor pris på N., men situationen var ny og med et nyligt samlet parti var det heldigst med en ny mand i spidsen. Berntsen bad på ny om at det blev Neergaard, da han frygtede at »forløfte sig paa Opgaven« [B. var 66 år] og at skuffe og skade sit parti og ødelægge sin politiske fremtid. Men atter opfordret til at stå i spidsen vægrede B. sig ikke længere og lovede det, forudsat at rigsretssagen mod J.C. og Berg var afsluttet. Han begrundede det for kongen: Havde han selv være i

ti-Sammenslutningen »ved Ministeriets Sammensætning« og tror, »at De vilde have gjort det, hvis De skulde have givet Ministeriet Navn ... Men lad os nu gøre vort Bedste. Deres hengivne« S.B.

14. Jacob Appel (1866-1931) var søn af højskoleforstander og frimenighedspræst Cornelius A. Rødding, efter frie studier i matematik og fysik blev han 1890 lærer på Askov Højskole 1890 og forstander 1906. Han giftede sig med Ludvig Schrøders datter Ingeborg, som var husmor og lærerinde på højskolen og i hans ministerår skolens forstander.
15. 17/7 skrev Appel til S. Berg og takkede for en lykønskning: Der er »faa, jeg sætter mere Pris paa end Din. – Der er jo imidlertid den Vemod deri, at Du selv ikke er her ogsaa. Men de trange Tider skal jo gennemleves. – Vi er alle enige om, at vi vil savne Dig, ikke mindst som en sammenbindende Kraft, der maaske allerdaarligst kan undværes«. Bergs ministerår er vel karakteriseret. – M.N. Slesbager (1874-1962), realskolebestyrer i Vejen, hos hvem Appels børn gik i skole. MF 1909-32, trafikminister 1920-24 og 1926-28. Med en god håndskrift en fortrinlig sekretær ved referater af partiets møder.

J.C.s situation og sagen var afgjort før dommen var fældet vilde han føle det som mangel på hensynsfuldhed og afventede man nu ikke dommen, så ville han mene, at J.C. vilde føle det samme, hvis B. dannede regering uden at afvente, om J.C. kunne få sæde deri. B. anede ikke, om J.C. ønskede det, men han agtede at give J.C. tilbuddet, hvis han frikendtes. – Følgen blev, at Zahle fortsatte en tid, mens andre politikere som grev Frijs og Venstres daværende formand Anders Nielsen blev rådspurgt af kongen¹⁶. – 27/6, dagen før rigsdagssamlingen begyndte, holdt Venstres bestyrelse et par møder for at tale om politik og personer, skriver Th. Larsen. Af emner nævntes i første række: J.C., Berntsen og Neergaard, men der blev ikke taget nogen beslutning. Ved partimødet 2/7 sagde Anders Nielsen: »Episoden Zahle er forbi«. I sammenhold kan Venstre komme frem. Det skal være et rent Venstreministerium og upåvirket af rigsretten. I morgen kalder kongen en mand, så vi må i dag have klarhed over, hvem partiet vil nævne. Partiet skal ikke påtrykkes en mening, men her må det frem, hvem man tænker på.

Thomas Larsen fortsætter fra partiets møde: Flere anbefalede J.C., og det betonedes stærkt at han og Berg var de samme for partiet nu efter rigsretsdommen. De skulle have oprejsning efter den modbydelige anklage, de havde fået. J.C. takkede for partiets vedvarende tillid, men erklærede at han ikke følte sig forpligtet til at være minister. »Mit Helbred er ikke godt«, sagde han, »og jeg er for Tiden et Tvistens Æble«¹⁷, så en

16. Kl. B. E. 161ff. – Lensgreve Mogens Krag-Juel-Vind Frijs underskrev han sig (1849-1918), Danmarks største godsejer, ML 1880-1918, Højre, 1900 de frikonservatives leder.

17. Forud er nævnt, hvordan J.C. ømmede sig overfor Zahle 1910. Venlige ord i en avis fik J.C. til 26/9 08 til at skrive til dr. phil. V. Pingel: »Albertis Bedrageri har bedrøvet mig meget, men Ulykken har ikke nedslaaet mit Mod paa Arbejdet, jeg gaar Fremtiden i Møde med god Samvittighed og med Villie til at arbejde for vort Folk, saa vidt mine Evner række«. – Gode venner som fru overlærer Kaper hørte 10/10 08: »Onsdag er jeg igen i Kjøbenhavn, saa er vel det Ny Ministerium dannet, og saa arbejder jeg som Folkethingsmand ligesom før. Hverken mit eller min Hustrus Humør er brudt«. 23/12 fortsatte J.C.: Heldigvis er en stor del af det onde, men hører, løgn, som hvad jeg læste på en plakat: »J.C. Christensen skudt sig!« »saadant har selvfølgelig aldrig været i min Tanke, dertil har jeg dog for god Samvittighed«. Men 21/10 09 skrev J.C. at han var glad ved, at fru Kaper i det fremmede havde forsvaret ham. »Og saa har jeg ikke saa mange Venner, der tør tage Bladet fra Munden. Det er nu heller ikke saa helt let; thi saa snart en kommer frem, er hele Koblet af mine Modstandere dem straks paa Nakken. Den københavnske Presse er lukket for mit Forsvar ... Og insulteret er jeg blevet, truet med Prygl og Mord ... Jeg lovede at træde til som Minister og løse Forsvarsspørgsmaalet. Det har jeg gjort; det kostede et anstrængt Arbejde, mange vaagne Nattetimer, megen spænding og mange Ærgrelser, megen Miskjendelse og Utak«. Men jeg tror ikke nogen kan rive det ned, som jeg har bygget her. »Jeg

ordning af statens økonomi gik lettere, om han ikke var i ministeriet. »Vi maa tage Hensyn til hele Landet og ikke alene regne med Stemningen i Jylland«. [Så vidt er der egl. overensstemmelse mellem Th. L. og Berntsen i hans Erindringer (III 165ff) og et stykke videre]. Nogle nævnte, at når partiets førstemand ikke ville danne regering, så måtte der nævnes navne, det blev så Neergaards og Berntsens, og så tillige partiets formand Anders Nielsen, som straks sagde nej tak.

Berntsen fortæller videre, at J.C. talte om et ikke ufarligt præcedens, der kunne skabes både for konge og parti. Kongen havde ret til at udnævne ministeriet, hvorfor man ikke burde byde ham kun at nævne en mand, men i stedet 3 mænd, som man bad kongen vælge imellem. Den han valgte ville partiet stå sammen om. Det fik tilslutning fra alle og det blev overladt de 3 nævnte at sammensætte ministeriet. B. fortsætter: J.C. kom hen til mig og sagde: »Jeg ønsker Dig til Lykke, for nu bliver Du Konseilspræsident«. Kongen vil helst have Dig. B. spurgte da J.C., »om han ville være loyal mod ham« og »det lovede han«¹⁸. – Hertil følger Th. Larsen, at J.C.s vægring overraskede og virkede nedslående på hans tidligere gruppe. Men partiet gav på J.C.s opfordring sin tilslutning ved, at alle rejste sig. Den enstemmighed »var dog vistnok mest Udtryk for Nødvendigheden«, for den opmærksomme kunne ikke undgå at mærke, »at Gruppefarverne endnu ikke var rigtig sammenblandede ... navnlig de gamle Bergianere fandt det mindre tiltalende, at den moderate Gruppes Mænd atter kom i Forgrunden«.

Hvad J.C. angiver som grund for sit afslag til at være regeringschef viser, at årene med slagene i Venstre om forsvarsloven og spaltningen af Venstre i 3 grupper ikke var glemt. 28/7 1910 skriver Marie Lassen¹⁹

véd – jeg siger det ikke med Pral – at ingen anden kunde have gjort det, og at Sagen ikke kunde ordnes paa anden Maade. [Deri var Frede Bojsen enig, skrev maj 1905: Stadil har vistnok bedst mulighed for at løse forsvarssagen. »Enhver Efterfølger vil knække sin Hals derpaa«. Tre Venstemænd 101]. Højre, Socialdemokrater og Rebeller (de radikale) vil have mig for Rigsretten, og det faar de selvfølgelig sat igennem. Naa, det kommer jeg ogsaa over. Jeg gaar i alt Fald ikke i Stykker paa det, den Glæde skal de ikke have«. – Men rigsretssagen overstået sagde J.C.: »Man burde ikke behandle Mennesker saadan«.

18. Berntsen E. 166f.

19. Marie Lassen var enke efter Vilhelm Lassen (1861-1908), kommet ind fra landet var han medstifter af Studentersamfundet, cand.jur. 1884, ved Aarhus Stiftstidende redaktør 1885-89, så redaktør af Aalborg Amtstidende, siden udgiver, medejer og 1896 eneejer, MF 1901-08, finansminister 1905. – Hustruen Marie Lassen (1864-1921) blev efter hans død bladudgiver, 1910 fyrede hun den noget enerådige I.A. Hansen som redaktør, og ved hans afrejse for at blive redaktør i Roskilde fejrede læserkredsen ham for hans store indsats for landsdelen. – I ministerårene holdt ægteparret

lidt skuffet til Sigurd Berg: J.C. »siger altid til mig, at han ikke vil være Minister mere«. – Han havde sikkert ikke rygstød i partiet. – J.C. hjalp altså partiet over en vanskelighed via kongens hjælp, gamle forskelle blev ikke uddybet, selv ville han ikke stå i spidsen, når der ikke var et mere enigt parti bag ham. Det sagde han jo ved partimødet! Det uddyber Slesbager i et brev 22/12 til S. Berg: J.C. får al skyld, selv om han ikke er i regering og selv om han er nok så loyal, men hans »Skyld er det i hvert Fald ikke. Han burde jo, hvis der havde været Retfærdighed til, nu have været Konsejlspræsident«. Men der var dem, der ville det anderledes, og »det har jo altid været Venstres Svaghed her i Landet, at det i afgørende Øjeblikke ikke har haft Evnen til Sammenhold og ikke haft indre Styrke til i afgørende Øjeblikke at løfte sine Førere højt«, hvorved meget smuds kunne være undgået og »det Væv af Had og Misundelse, Magtsyge, som for en Tid var ovenpaa og som endnu delvis er ovenpaa ...«. »De ved jo, at de to Ellevemandsgrupper ikke *vilde*. Hvorfor? Ja, en af Grundene var sikkert den, at der var Usikkerhed hos enkelte indenfor de 27. – Havde vi [de 27] staaet enige som en Blok,

jævnlige sammenkomster i Kbh., især for de jyske politikere, her kom J.C. og havde her nok sine nærmeste politiske venner sammen med Anders Nielsen. De 2 politikere havde som J.C. fuld tillid til Alberti. Hvor J.C. var indesluttet var hun åben og ligefrem, talte og skrev livet igennem om sin sorg over tabet af sin Vilhelm og kastede sig over opgaver som bladet i Aalborg og også i at støtte J.C. 11/9 hvor Alberti havde meldt sig som bedrager skrev hun til Neergaard: J.C. sagde forleden: »Det er godt Vilh. Lassen ikke skulde opleve dette. Ja, han vilde jo ogsaa have taget sig det nær«, men kunne dog have hjulpet os alle som er så hårdt skuffede over den mand. – »Aa, jeg kunde have undt V.L. og Dem at have siddet sammen i Ministeriet, og jeg ved at de da begge her vilde have været enige om at tage Tag for at oprette, hvad der er ødelagt, og for at støtte den Mand, som er bleven haardest skuffet af os alle, nemlig J.C. De ved, hvor Vilhelm elskede ham, og hvor han fortjener det«. Fra denne tid blev J.C. nok Marie Lassen meget taknemlig. Da redaktør Hans Jensen, Sorø Amtstidende var i Kbh. 8/9 på vej til Neergaard mødte han »To kendte Bankdirektører som kom ud fra ham. De kom forsent, sagde Neergaard stille«. Men fru Lassen ringede og inviterede os derud. Der var mange, da vi kom. »J.C. var ganske nedbøjet, han havde grædt meget. Og han var angst for det, der maaske vilde følge efter. Den [1 1/2] Million, som Alberti havde faaet paa en Fuldmagt, der var underskrevet af Sparekassens samlede Bestyrelse. Men sæt nu, at denne Fuldmagt var falsk. Han ringede og ringede, og endelig fik han Vished for, at den var ægte ... det lettede«. Th. Larsen har ogsaa beretning fra den aften. – Her fra Sorø Amtstid. 1/10 32 ved H.J.s 80-årsdag jfr. s.st. 19/12 30 og Ree: J.C.C. 338ff.). – Marie Lassen var en rask dame og for store linier, en fredag aften, tidligt i 1910 skrev hun til Neergaard: »Vi maa dog ogsaa en Gang kunne faa Fortidens Spøgelser manede bort. Vi har det samme Maal: Arbejde for Landbodemokratiets Førerstilling i dansk Politik, vi ser at Bønderne er de bedst egnede og som Følge deraf, de mest berettigede til at føre an, og naar vi har dette Fællesgrundlag, da maa vi ogsaa kunne forene Kræfterne i Arbejdet«. – Ganske sådan så J.C. ikke Ven-

saa *maatte* de 2 x 11 have fulgt, tror jeg ...«. Årsagen »laa i Svagheden i vort eget Parti«.

J.C. vidste – ogsaa fra en forespørgsel til ham fra kongen om Berntsen – at ham blev det, og han var for B. som regeringschef. Han var »den eneste af de moderate, der havde sagt ham, den gamle modstander, deltagende ord og viste sorg i sinde over den ulykke«, som Alberti-sagen ramte ham med. Derfor støtten til Berntsen, og Svend Thorsen tilføjer, at når J.C.s dagbøger 1900-1909, som er bevaret, bliver tilgængelige, vil det stå som grunden²⁰. – Dertil kan yderligere føjes, at B. havde udtrykt sig betænksomt da anklagen mod J.C. for Alberti-sagen drøftedes i Ft., og da J.C.s store mål, menighedsrådslovens forlængelse var slået ned 17/12 1909, støttede Berntsen J.C. ved sammen med ham at rette forespørgsel til den radikale kultusminister. Men her er forhistorien noget lang, men den skal berettes, da det blev en fjerde hovedsag i det af Berntsen nævnte program for regeringen: 1) det første år skal forvarssagen især føres ud i livet, 2) andet år skal der rettes op på økonomien og 3) 3. år skal grundlovssagen tages op. Men tillige kom altså en ny sag frem i de 2 første år, det var:

stres mål. Da han 1905 talte som konseilspræsident første gang 17/1 lød det: »Der er sagt om det ny Ministerium, at det er et særligt Bondeministerium, et Agrarministerium, der savner Blik for Byernes Interesser og i det hele taget for andre Interesser end just dem, der har deres Tilhold paa Landet. Det ny Ministerium ønsker ikke at være Ministerium for særlige Interesser eller for en særlig Stands Interesser, det ... tilbyder Samarbejde med enhver, som ikke alene ser paa egne Interesser, men som først og fremmest ser paa Folkets og Fædrelandets Vel«. – Under behandling af en folketingsbeslutning foranlediget af Alberti-sagen sagde J.C.: Jeg håber ikke at dette bliver taget ilde op, at jeg ser stillingen for mig som den, »at der *kan* regeres her i Landet uden om København, men der kan ikke regeres her i Landet udenom Bønderne« og det betyder ogsaa husmænd og landarbejdere, hele befolkningen på landet ... »men jeg skal straks indrømme, at det heller ikke er mit Ønske, at man skal regere udenom København. Paa ingen mulig Maade« og J.C. henviste til sin tale i 1905 (Ft. 2/10 08 sp. 113). Han må have erindret en kommentar fra Erik Henrichsen dengang, hvor de radikale lagde den ny regering for had, da foretog J.C. et eksperiment, dette: »Kan der regeres her i Landet uden København«? Der var den åndelige myndighed og ogsaa den afgørende dom. (Tilskueren 1905 117ff. jfr. 840). – Men de radikale gik med en stor del af byerne, og i J.C.s ministerium 1905 blev 3 ministre Svend Høgsbro, Sigurd Berg og Vilh. Lassen bl.a. taget med, fordi de var akademikere, sagde den sidstnævnte til Jensen-Sønderup (E. 56f.). 1908, da Alberti var trådt tilbage, fint hædret, skulle der en efterfølger til, Svend Høgsbro undslod sig, men J.C. insisterede og betragtede det som »en politisk Nødvendighed – jeg vidste jo selv hvor fattig vort Parti var paa Jurister«, så H. måtte til (Danske Magazin 2002 378). Vist stræbte Venstre efter J.C.s mål fra 1905, men partiet blev ikke ved at være et udtryk for hele Danmark.

20. Svend Thorsen i »De danske Ministerier 1901-29 s. 216.

Kampen om menighedsrådsloven

Først lidt forhistorie: 1903 var vedtaget en midlertidig menighedsrådslov og på Lt.s fordring havde J.C. været nødt til at tage loven om et kirkeligt Udvalg med. Det skulle til det lokale, menighedsråd i sognene, foreslå en samlet forfatning for hele kirken. Dets forslag kom – og henlægdes!²¹ Ingen ønskede i de første år at tage det op i Folketinget.

Menighedsrådslovens forlængelse. Et mat forslag 1908-09 og et brud 1909-10

I rigsdagssamlingen 1908-09 fremlagde Enevold Sørensen, som da var kultusminister, lovforslag om, at menighedsrådsloven, som var vedtaget for 6 år skulle forlænges, når den udløb 1910²². Men det forslag var J.C. ikke tilfreds med, i 1903 var hans forslag modereret af Landstingsflertallet. Ved 2. behandling forelagde han da en udvidelse af ministe-

-
21. Min afhandling fra 1955 i Dansk Teologisk Tidskrift 105-22 og 149-173 står stadig alene om emnet. Vist var der et pænt flertal på papiret for forfatning, men flere stemte med tilføjelse om, at de håbede forslaget ville blive forbedret, og enigheden var nået ved handel mellem missionsfolk og de grundtvigske. – (En tilføjelse er på sin plads: Højskoleforstander Jens Nørregaard sagde ved et foredrag 21/2 07 i Odder, at han aldrig havde stemt for KUs forslag, om han ikke mente, at rigsdagen ændrede på det («København» 5/3). 11/3 kom dér en berigtigelse: Der var forkortet for meget, forslaget havde i N.s øjne en plet, som ikke var til at fjerne i KU, skønt alle ville bidrage til det, § 1 om præsternes symbolforpligtigelse, hvor den faktiske tilstand angives og den kan de kirkelige retninger tolke forskelligt. Men det var N.s tro, at ingen minister og intet Ft. ville godtage § 1's ordlyd, de havde ret til at ændre her, ikke KU. Aarhus Amtstidende refererede 26/2 videre N.s foredrag: De i paragrafen nævnte symboler er udelukket af udviklingens stille magt og bliver næppe gjort gældende overfor præsterne. N. havde i forslaget affundet sig med formuleringen, for at opnå »alle de Goder« som KUs forslag ellers rummede. Nok dette bevirkede at Kirkeligt Landsforbund af 1911 inviterede N. med til dets arbejde, han kom der ikke). – Bagefter kom stærk modstand fra begge sider og J.C. ønskede ikke en forfatning før menighedsrådene havde fået langt større indflydelse og der var et udbredt ønske om en kirkeforfatning.
 22. Enevold Sørensen (1850-1920) lærer, 1872 redaktør af Chr. Bergs Kolding Folkeblad, 1879 desuden af Bergs 7 vestjyske blade, MF 1887-92 og 1898-1910, kongevalgt ML 1910-18. Han havde været med Chr. Berg fra 1890, blev 1901 indenrigsminister og 1905, da J.C. dannede regering blev han kultusminister til 1909, dvs. også i regeringerne Neergaard og Holstein Ledreborg, og var endt blandt Jensen-Sønderups 11. Lovforslaget fremsat i Ft. 18/2 09 2397, 1.beh. 3461, J.C.s ændringer 3461ff. 2.beh. 3724ff. J.C.s begrundelse for §23 3766, 3.beh. 9/2 3799; vedtaget med 60 st. mod 21, S undlod at stemme; Lt. 1.beh. 3/3 og 5/3 540ff. Udvalgets beretning Till. B 2857 siger, at flere ønskede forslaget som det oprindeligt var vedtaget sammen med bestemmelsen om et kirkeligt Udvalg (KU).

rens forslag, mens loven om et kirkeligt Udvalg ikke burde forlænges, det havde gjort et stort arbejde, men havde sine mangler, navnlig på hovedspørgsmålet forfatningssagens område, på andre områder var der gjort ikke så lidt. Ved en Lov om Menighedsråd, valgt for 6 år fra 1/1 1910, *skulle* disse høres af ministeriet og have *ret* til at udtale sig ved besættelse af præsteembeder. Ministeren oplyste, at i 5 år havde menighedsrådene benyttet muligheden til at udtale sig derom i over 400 tilfælde, af de 430 ledige embeder der havde været. Rådene skulle også selv vælge formand, præsten skulle ikke mere være født dertil, sådan skete det jo »i alle lignende Forsamlinger« sagde J.C. Lt. var skeptisk og mente som i 1903, at lokalt selvstyre forudsatte et Udvalg oprettet som et fælles kirkestyre. Flere forslag verserede i tingets nedsatte udvalg, som end ikke fik samråd med ministeren før rigsdagssamlingen sluttede. J.C.s ændringsforslag havde en § 23, som lød: »Denne Lovs Gyldighed vedvarer, indtil en Lov om Folkekirkens Forfatning er udkommen, dog ikke ud over 1. Januar 1916«. Det foreslog Borghjerg udstemt, mens J.C. begrundede den: Når der foreslås, at lovforslaget »skal gælde 6 Aar« indtil en Lov om folkekirkens forfatning er gennemført, »er derved tilkendegivet, at de 6 Aar skulle benyttes til Forhandling om en saadan Lov«, og det stemmer med overenskomsten i 1903. – Da går det an, snarere at antage at J.C. dermed ville afparere et forslag fra Lt. om et kirkeligt Udvalg, end at han mente, at en kirkeforfatning blev aktuel inden 1916. – Det forslag blev ikke gentaget siden *af ham*.

1909-10 genfremsatte Enevold Sørensen det ændrede lovforslag »om Menighedsraad« 22/10, nu først i Lt. Men allerede 28/10 var der dannet en radikal regering med den grundtvigske provst M.C.B. Nielsen²³ som kultusminister. Lt. forlangte nu sammenhæng mellem lokalt og centralt kirkestyre, så sammen med loven om menighedsråd vedtog det en lov om et kirkeligt Udvalg. Det bestemte at dette skulle sammensættes som i 1903, altså »stærkt klerikalt« sagde dets modstandere. De sammenkædede lovforslag fik 3 behandlinger i begge ting og vendte så tilbage igen begge steder til erklæring, hvor de begge gik ind for et fællesudvalg. I dette blev J.C. formand og 17/12 kom eneste behandling i Ft. af

23. M.C.B. Nielsen (1847-1930) sognepræst Elling-Tolne 1880, provst 1884, i Vemmeløv 1897, afsked 1909. MF 1895-98, opstillet 1909 som radikal løsgænger og valgtes ikke (jfr. KhS 1996 115 og 2002 138). Forud var Elias Bredsdorff og Holger Begtrup opfordret til at træde til, men afslog. Elias Bredsdorff har i bogen »Højskolebarnet« lidt flot ladet det være N.s væsentligste kvalifikation, at have tilbudt sig som præst ved Hørups begravelse, det var vel opstillingen i Ruds Vedby. – Thomas Bredsdorff (1868-1922) højskolelærer Frederiksborgs Højskole 1895, begyndte Roskilde Højskole 1907.

dets indstilling, hvor J.C. sagde, at Ft. havde opnået sine ønsker, og når menighedsrådene var valgte skulle de kunne vælge et kirkeligt Udvalg der kunne mødes, når ministeren ønskede det. Det forlig er set fra »en Sognedegns ... snævre Horisont«, en horisont som flertallet af danske lærere for længst har forladt sagde Borgbjerg, som påtalte, at rådene nu måtte opfattes som led i en kirkeforfatning. Mit mål, sagde han, er fri forkyndelse i en fri kirke og vejen dertil er en rummelig og tålsom folkekirke og stykkevis lovgivning, hvor båndene mellem kirke og stat løsnes. Ministeren – der oprindeligt havde sagt J.C., at han ville stille sig neutralt, var imod bestemmelsen om et kirkeligt Udvalg, skønt kun »en Bestemmelse, der staar paa Papiret ... noget humbugagtigt og ikke fuldt paalideligt«, gik mod hele forslaget, for kom man derimod paa »bar Bund« ville han lade beboere i sogne, som ønsker at udtale sig ved valg af præst, gøre det nogenlunde som det nu var. J.C. gjorde op: Vil tingets medlemmer »være med til at slaa en Institution ihjel, som gennemgaaende« har virket tilfredsstillende, på grund af et udvalg stående på papir, som kun kommer i funktion om lovgivningsmagten vil det. Det bliver beklaget landet over, mente J.C. som tilføjede: »Jeg kender ikke saa meget til Forholdene inde i Byerne og specielt her inde i København«, men tror også at man der vil beklage om rådene falder bort. – Den radikale Keiser-Nielsen undrede sig over, at Berntsen nu, modsat før, kunne gå med til at der *kan* oprettes et kirkeligt Udvalg, det var for ham grund til at gå imod forslaget, så meget han »end kunde ønske, at Menighedsraadene vedbleve« og ministeren sluttede af: Hellere komme på bar bund end få noget utilfredsstillende. – Det kom man 17/12 1909, for i Ft. stemte 51 for, 2 undlod at stemme og 56 stemte imod det af J.C. støttede forslag²⁴.

At menighedsrådsloven ikke forlængedes var fra nogle et første slag mod J.C. Det fulgtes op da Ft. 19/11 09 vedtog at nedsætte et udvalg, der skulle undersøge om der var grund til en rigsretstiltale mod J.C. og Sigurd Berg, og 7/12 besluttede Ft. dette med 60 stemmer, mens 38 undlod at stemme, at der skulle rettes rigsretsanklage mod J.C. – og med 61 stemmer, mens 37 undlod at stemme, også mod Berg.

Kultusministeren havde ved cirkulærer 23/12 og 29/12 09 samt 8/1

24. Lovforslaget forceredes igennem for at kunne være færdigbehandlet inden 1/10 1910, hvor menighedsrådslovens gyldighed bortfaldt. Fremsat i Lt. 20/10 24f. 1.beh. 22/10 31ff. betænkning Till. B 13, 2.beh. 2/12 151, med KU knyttet til MR, 3.beh. 2/12 176f. Ft. 1.beh. 3/12 2063ff. 2.beh. 7/12 2131f. tilbageført til det opr. forslag, 3.beh. 7/12 2133. Eneste beh. 10/12 Lt. 185 for fællesudv. Ft. 2216f. for fællesudv. Dettes betænkning Till. B 73. Behandlet begge ting 17/12. – J.C.s udtalelse om hans manglende kendskab til Kbh. 17/12 sp. 2515.

1910 søgt at fordele menighedsrådenes opgaver og at antyde, hvordan et sogns folkekirkemedlemmer kunne danne udvalg til at udtale ønsker om et ledigt præsteembedes besættelse. Det foranledigede J.C. og Berntsen til 12/1 1910 at rette forespørgsel til kultusministeren, om han erkendte at Grundlovens § 75 »indeholder et Paabud om, at Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov«, og hvordan han forenede det med de udstedte cirkulærer? Det blev stillet 19/1, hvor J.C. begrundede: Dette drejer sig »i Virkeligheden om Grænsen mellem den udøvende Magts og den lovgivende Magts Rettigheder«. Lovgivningsmagten havde i 1903 bestemt, at de forhold skulle ordnes ved lov, ikke ved administrative påbud. Zahle svarede straks for regeringen, for det var dens sag: Her er ikke sket noget brud på grundloven eller forrykket grænser mellem lovgivning og det administrative. Den ordning er kun midlertidig og forpligter alene det nuværende ministerium. Berntsen anførte: Her har den store del af befolkningen, som tilhører folkekirken, krav på at få at vide, hvordan regeringen vil ordne dens forhold. Ministeren har villet berolige folk, men kirkens medlemmer har »Krav paa at faa en lovlig foreskreven Ordning« og vi kan altså vente, »at Folkekirkens Institutioner skabes og skabes alene ved Lov«. Ministeren erkendte selvfølgelig, at grundloven siger »ved Lov«, spørgsmålet er om det er »et Paabud« eller »Løfte« eller »Tilsagn«. J.C. replicerede: Ministeren har haft rigelig tid til i det mindste at søge en bemyndigelse til at ordne forholdene. Det ministeren har skrevet til menighederne »giver dem ingen Ret ... og skaber ingen Forpligtelse for Ministeren« ved valget af præster, og han indrager sognerådene, hvor de intet har at gøre. Derefter blev der stillet forslag til dagsorden: »Idet Folketinget udtaler, at de i Kirke- og Undervisningsministeriets Cirkulærer af 23. December 1909, 29. December 1909 og 8. Januar omhandlede Forhold bør ordnes ved Lov, gaar Tinget over til den næste Sag paa Dagsordenen«²⁵.

Men Borgbjerg måtte pointere: 17/12 blev J.C. Christensen »slaaet her i Salen ... et meget føleligt Nederlag for ham, idet det var 10 Aars Kirkepolitik, der væltede«. – 18/12 skrev Socialdemokraten: Nederlaget er det største J.C. har lidt, men måske det mest fortjente. – Den gik i en uheldig retning, og vi kan nu komme i ret spor. Men J.C. sigtede regeringen for grundlovsbrud ved forespørgslen, det får mig til at udtrykke dybtfølt medynk med Berntsen, som ikke lod sig advare af begiven-

25. Ft. anmeldt 12/1 1910, stillet 19/1 2953-3010. Herfra refereres J.C.: Det skal siges, at cirkulærene »har slet ingen Hjemmel i nogen som helst Lov« og skrivelserne fra ministeren til MR giver dem »ingen Ret« og »skab ingen Forpligtelse for Ministeren« ved præsteembeders besættelse 2987, Borgbjerg 2989.

hederne 17/12. Berntsen svarede: Ministeriets chef mener, hvad Venstre altid har ment, at folkekirkelige forhold skal ordnes ved lov, ikke ved cirkulærer som her, hvor »Folk selv skulle se, om de kunne hitte ud af det paa bedste Beskub« ved valg af præst. Ministeren skal ikke rette lidt i cirkulæret, men helst tilbagekalde det, jo før jo hellere. Borgbjerg dømte J.C. »fuldstændig til døde, han er jo færdig nu med det samme«, sagde B. videre. »Men Borgbjerg er ikke en Gang Medlem af den Domsagt, der i dette Øjeblik er ansat som Rettergang« over det ærede medlem, sluttede Berntsen. Kultusministeren svarede: Ministeriet har altid ment, hvad dagsordenen omtaler, cirkulærene er kun udstedt, fordi situationen 17/12 gjorde det nødvendigt, så det kan modtage dagsordenen. J.C. sluttede: Når den er vedtaget, så er det sagt, at de omtalte forhold skal »ordnes ved Lov« og det ønsker tinget ikke ordnet på anden måde. Dagsordenen blev vedtaget og som medforslagsstiller havde Berntsen bundet sig til, at hans regering måtte tage de folkekirkelige forhold op. For de 4 kirkelige lovforslag, som M.C.B. Nielsen havde udarbejdet med bistand fra højskoleforstander Th. Bredsdorff og fremsatte 2/4 1910 kunne ikke nå til behandling, mens den radikale regering endnu sad²⁶.

26. Menighedsrådsproblemet havde været behandlet på højeste plan. 23/12 09 skrev P. Munch til Ove Rode: Den sag har vi forhandlet i dag. »Den tvivlsomme Plan, jeg nævnede i Gaar er opgivet, og vi vender tilbage til det fornuftige Forslag, Kultusministeren gjorde i Partimøde«. Dermed var M.C.B. Nielsen ikke tilfreds. – 17/2 1910 skrev han til Begtrup, 19/2 til Bredsdorff og frimenighedspræst Morten Larsen. 23/2 var Bredsdorff og N. til møde, brev fra den første 25/2 takker B. derfor, det var en stor glæde at se et forslag mod, »hvis hele Princip jeg intet havde at indvende. Hvem skulde forsvoret, at vi så kort efter J.C.s sammenrodning ser et så klart og virkeligt folkeligt forslag. Hans blakkede betegnelse menighedsråd bør absolut ikke erstattes af »Menighedsudvalg«. Ordet »Menighed« skal igen i Ære og ikke anvendes paa det, der jo da i sit Princip er rent borgerligt«. Kan det ikke hedde »Udvalg til Præsteindstilling«. Det fører i lighed med forslaget klare ånd os ud af uklarheden. – Ministeren endte med 4 lovforslag: Det gjaldt 1) midlertidige bestemmelser om præsteembedernes lønningsforhold, undtaget var Kbh. og Frederiksberg. De opsamlede stiftsmidler kunne bidrage til en regulering af sognepræsternes løn og pension og om muligt yde tilskud til kapellanernes løn. I Kbh. skulle præstepengene alene klare lønningerne, på Frederiksberg vederlaget for højtidsofferets afløsning, 2) gjaldt »Sognepræsteembeders Besættelse« og skulle give »en virkelig Indstillingsret«. Når et sognepræsteembede blev ledigt skulle ministeriet meddele kommunalbestyrelsen det og anmode den om inden 3 uger at iværksætte, at et udvalg valgtes på basis af de kommunale valglisten, hvor de der ikke tilhørte folkekirken udelodes, antallet af medlemmer afhang af pastoratets størrelse og kunne være fra 9 til 15 medlemmer. Når over 1/3 af sognets valgberettigede havde deltaget i valget var udvalget berettiget til at vælge præst, idet hver skrev et navn på stemmesedlen og fik samme mand ved første eller anden afstemning alle stemmer skulle vedkommende udnævnes, fik ved tredje

Jacob Appels brud med fortidens menighedsråd 1910

Appel skrev i ministertiden ikke altid dagligt, men tit og ofte hjem til hustruen Ingeborg Appel f. Schrøder, datter af Ludvig Schrøder, forstander på Askov Højskole før Appel. Han begyndte at berette om planer 6/7 1910, dagen efter ministeriets tiltræden. En hilsen fra Kristensen-Randers, C. Bergs svigersøn, var nær »vore Tanker«, og om aftenen hos grundtvigianeren Jensen-Sønderup, hvor Anders Nielsen var med, sendte Appel »en Prøveballon op angaaende et ganske nyt Forslag om Menighedsraad. Han blev noget overrasket«, mente det vel kunde gå, om ellers Lt. ville. 16/7 skrev A.: »Desværre kan jeg intet gøre, inden jeg faar talt med J.C. Men kuske med mig, faar han ikke Lov til. – Saa maa det briste eller bære«. Jeg skal nok være yderst elskværdig og imødekommende, »men Hovedsagen maa holdes fast«.

M.C.B. Nielsen havde i den radikale regering rusket noget op omkring de faldne menighedsråd. Situationen var blevet mere åben da Appel kom til.

19/7 berettede Appel, at han i Rigsdagen mødte »J.C., som til en Begyndelse undgik mig, men jeg gik hen til ham. – I morgen skal vi have den længe ventede Samtale, hvorefter meget afhænger. Begtrup²⁷ var her i Dag; han var god og ønskede kun godt, men han forudsaa mange Vanskeligheder. Han vilde selvfølgelig gaa lidt raskere paa end jeg. Han vilde strax stille Spørgsmaalet op til Afgørelse«, vilde dog indrømme det betænkelige i »strax at sætte alt paa et Bræt. Jeg vil jo foreslaa, at der bliver et foreløbigt Menighedsraad paa et eller to Aar og saa snarest udarbejde en Valg- og Lønningslov. – Dette med et foreløbigt Menighedsraad vil jo imidlertid irritere dem, der vil absolut have det direkte Præstevalg [af menighederne]. Bare Ordet Menighedsraad vil bringe

afstemning en ansøger over halvdelen af stemmerne skulle han udnævnes, havde 2 ansøgere over 1/3 af stemmerne bestemte ministeren hvem af dem, der skulle udnævnes; var det ikke tilfældet, stod ministeren helt frit, 3) ved højtidsofferets afløsning overgik MRs rettighed til kommunalbestyrelsen og 4) ved selvejende kirker overgik tilsynet til sognepræsten og 2 lægfolk, valgt af kommunalbestyrelsen. – M.C.B. Nielsen har skrevet erindringer. Der får Frederik VIII mest omtale. Et par gange havde kongen mødt N. og bad ham komme op til sig. Det gjorde han og erfarede at kongen langt fra var glad for Jyllandrejsen med J.C. 1908, »den betragtede han tvertimod« som »en af de Ydmygelser han havde været Genstand for«. – Dette skyldtes antagelig også, at kongen ved Albertis afgang måtte udnævne ham til Geheimeetatråd og den påfølgende uenighed med J.C. om forsvaret.

27. Holger Begtrup (1859-1937) havde 1891 mulighed for ved Chr. Bergs død at blive leder af hans gruppe, men afslog efter nogen overvejelse og fortsatte som højskolelærer i Askov, grundlagde 1895 Frederiksborg Højskole.

Borgbjerg i Fyr og Flamme ...«. 20/7 skrev A.: »Samtalen med J.C. gik vist godt. Han opponerede ikke mod mine Planer, men maaske er han i »Baghold«, dog hvorfor tænke det værste«. [Mere i baghold end A. kunne J.C. ikke være!]. Appel tænkte på mere grundtvigsk, også på lov om borgerligt ægteskab skrev han 21/7. Det var Berntsen imod »fra gamle Dage. Men: Da jeg forestillede ham, at J.C. skal bøje sig paa visse Punkter, saa maa han paa andre, og jeg fik hans Billigelse til at forsøge udarbejdet et Forslag«, men det er justitsministeriets sag²⁸.

14/9 var A. noget nærmere sine planer og et »Besøg hos J.C. gik nogenlunde godt. Han havde intet at bemærke foreløbig, men mente, at mit Forslag vilde have et Flertal for sig i Folketinget. Noget betænkelig var han ved det forstærkede Menighedsraad, men ikke saa meget, at han vilde opponere«.

3/10 1910 begyndte rigsdagssamlingen, dagen efter holdt Venstre bestyrelsesmøde, hvor Berntsen nævnte lovforslag bl.a. »om Menighedsraad væsentlig i samme Skikkelse som det Forslag, Venstregrupperne stemte for i den foregaaende ordinære Samling, dog vil der være mindre Ændringer paa forskellige Punkter. Kultusministeren ønskede for øvrigt at drøfte Lovforslagets Hovedtræk paa et Partimøde før Forelæggelsen«. – Derom er siden intet nævnt!

28. Svend Høgsbro og J.C. havde i 1890'erne stillet 3 forskellige lovforslag om borgerligt ægteskab, 1902-03 stillede Alberti forslag til »Lov om Ægteskabs Indgaaelse«. J.C. stod bag det, og det fik 3 behandlinger i Ft. fra 7/11, så 3 i Lt. fra 10-11/2 03, eneste behandling i Ft. 25 og 27/4 og eneste beh. i Lt. 28/4; 5/5 sluttede det med Ft.s begæring om fællesudvalg, som Lt. ikke fulgte op. – 1904-05 nåede et forslag lidt længere, der nedsattes et fællesudvalg som afgav betænkning, men ikke mere. – Svend Høgsbro (1855-1910) var undervist i Grundtvigs hjem, student 1872, cand.jur. 1878 og fuldmægtig, 1881 ORS og 1889 HRS, tillige rigsdagsstenograf og højskolelærer, MF 1895-1909, trafikminister 1905, justitsminister 1908-09, faldt ved valget 1909 jfr. Danske Magazin 2002 355 og 382f om J.C.s støtte til valg af H. – P.A. Alberti (1851-1932) cand.jur. 1873, ORS 1876 og 1881 HRS, fmd. Bondestandens sparekasse, formand for den af ham stiftede smøreksporforening 1888-1908. – MF 1892 hvor det forhandlende Venstre med Højres støtte erobrede Hørups mandat, han fulgte Frede Bojsen til forliget 1894, men gik derfra med betydeligt følge da dette ikke indebar ministerposter til Venstre og det interesserede A. I Reformpartiet, hvor han kludrede, men på spørgsmål fik det råd af Berntsen at han kunne komme frem ved at følge J.C. Det råd skal blive fulgt, sagde A. og skamroste siden J.C. – 3/10 1908 talte Herman Trier med J.C. om Alberti, J.C. havde aldrig hørt om det rygte, han havde i Kbh. og kom 1901 med i Ministeriet »fordi han i Finansudvalget havde faaet Respekt for hans Dygtighed og syntes, der trængtes til Folk, som paa juridisk og andet Omraade var fremragende. Derfor havde han ogsaa altid ønsket Samarbejde i Partiet med Ikke-Bønder, Folk fra den akademiske Verden. Trier spurgte så, hvorfor de radikale var stemt ud af partiet, J.C.: »Fordi der var evig Kævl og Uro med dem, saa der ikke kunde arbejdes« (RA).

Interesse kom der under Finanslovdebatten. 10/10 skriver A., at han »sagde Kl. B[erntsens] i Fortrolighed, jeg ikke paa nogen Maade kunde bøje af for Landstinget. Min Portefeuille holder jeg ikke paa, naar det gælder. Det var han enig med mig i, men tilføjede dog: Kan vi ikke føre Dine Love igennem, saa kan vi intet føre igennem, saa jeg beder Dig tage med varsom Haand paa Opgaven, den er større, end den ser ud til«²⁹. Forhåndsinteressen viste sig under finanslovsbehandlingen. 14/10 tog Moltesen³⁰ ordet og demonstrerede evner til kritik, i detaljer så det var nær spydigheder over små forhold, forsømt i kultusministeriet. Om det aktuelle, sagde M. at man burde tage det gode, ikke en kirkeforfatning, og det ville ministeren næppe heller, løfteparagraffen derom som de andre løfter i grundloven var »en Urimelighed« også dens § 77 om, at folk udenfor folkekirken skal betale til skolevæsenet, hvad de sparer i kirkeskat. Den nyvalgte radikale præst Thv. Povlsen³¹ var enig mht. løfteparagrafferne og sagde, at en kirkeforfatning ville være »en Ulykke«. Han bad ministeren ikke spille kræfter på de umulige menighedsråd, infiltreret af både bgl. og kirkelige hensyn, men arbejde for »helt og fuldt« at få lagt præstevalget i menighedernes hånd fulgt op af en præstelønningslov uden krav til statskassen. Appel holdt sig til at svare, at han kom snart med 2 lovforslag og en præstelønningslov lå ham stærkt på sinde. Forholdene for præsterne og samfundet med dårligt drevne

29. Som J.C. 1901 i menighedsrådene bl.a. gav kvinderne valgret før de fik det i kommunerne, sådan skulle Appels lov udvide valgretten mere og forberede grundlovsændringer af den art.

30. Med Laust Moltesen (1865-1950) fik J.C.s de 27 1909 endnu en akademiker. Han var født syd for Kongeåen og opvokset i kredsens omkring Rødding Højskole, men var sendt i skole nord for grænsen og blev 1883 student, 1888 cand.teol., 1894 studier i de pavelige arkiver og 1896 dr.phil. på Avignonpavernes forhold til Danmark. Han var lærer på Askov Højskole. 23/12 skrev han til professor Fr. Nielsen om grunden til sin afrejse derfra, nyordningen der »vil hindre Realisationen af det, M. vilde med sit Arbejde paa Askov«. Hans tillid til skolens fremtid var svækket; i Kbh. ernærede han sig ved afhandlinger i tidsskrifter og redaktion deraf samt undervisning på Niels Brock og Zahle. MF 1909-18 og 1920-32. – Efter valget 25/5 09 havde J.C. den dag rigsdagen samledes indbudt 23 genvalgte og 3 nyvalgte folketingsmænd, blandt dem Moltesen, til rådslagning, da rigsdagssamlingen forud var sluttet under kaotiske forhold, der umuliggjorde forhandlinger om fremtiden. Det blev »de 27«, som J.C. kunne regne med, men Moltesen så det som en opgave at hindre at båndene mellem J.C. og Neergaard ikke bristede, som Sigurd Berg havde gjort det forud. M.s breve til hustruen 23/7 og 4/8. Jfr. Danske Magazin 2002 300 note 180. – Moltesens indlæg 14/10 10 231ff.

31. Thorvald Povlsen (1868-1942) cand.teol. 1894, højskolelærer og medforstander, 1898 sognepræst 1906-16 i Hvilsager-Lime, MF 1910-1932, R – fmd. for deres kirkepol. udv., kirkeminister 1916-20. – Povlsen i finanslovdebatten 14/10 468f.

præstegårdsjorde er utilfredsstillende, og værdier kan realiseres, så statstilskud undgås. Det er næppe for meget at forlange, »om man kunde en enkelt Gang se Sognemenighederne tage sig sammen til en Optræden paa det økonomiske Omraade«, der løser det store spørgsmål.³²

11/11 forelagde Appel 2 lovforslag, et om kirkers brug, hvor han glædede sig over at kunne fortsætte, hvad den første Venstre-kultusminister 1901 havde begyndt, at bringe de evangelisk-lutherske frimenigheder i vekselvirkning med sognemenighederne og han foreslog en betragtelig udvidelse af mulighederne derfor³³. – A.s lovforslag om menighedsråd fik ham til igen at mindes, at J.C. 1901 satte tiltrængt gang i den kirkelige lovgivning efter årtiers stilstand og »en frodig Udvikling« kom. Han havde megen ros til KU, der ikke blot var reaktionært, men havde gode anvisninger på mangfoldige områder. A. fik derfra systematiseret dispositionen i sit menighedsrådsforslag, og arbejdet i KU kunne også få betydning for det teol. studium, så det blev ændret som andre studieområder i kraft af ny forskning; derfra kom også »en meget radikal Betænkning« om adgangen til præsteembederne³⁴. Hvad Appel foreslog var ikke en samlet kirkeforfatning, det vil »svække, ikke styrke Sammenholdet« i folkekirken, noget sådan hørte til en frikirke, og derom havde A. intet ønske før der var oparbejdet anderledes kirkelig bærekraft i befolkningen.

Som regel foreslog A. da menighedsråd i hvert sogn med fra 4 til 9 medlemmer, og rådene valgte selv formand; valget skulle bekendtgøres fra prædikestolen, hvor præsten skulle lægge »Menigheden paa Sinde ... at vælge Mænd og Kvinder« med »godt Lov, kristelig Erfaring og kirkeligt Sindelag« (§ 6). Det omtalte A. ikke, men nævnte at rådene skulle vælges »af alle de folkekirkelige Medlemmer i Sognet« over 25 år og selvfølgelig også tyende. Sognebåndsløsere kunne vælge i deres bopæls sogn eller der, hvor de søgte til. Dette var især aktuelt i Kbhvn. hvor sognegrænserne betød mindre. A. betonedes, at det ikke var for meget i stedet for det hidtidige, nærmest et præsteløfte, af de i rådene valg-

32. Appels replik 687f. Hans kirkepolitik er først skildret af P.G. Lindhardt i Morten Pontoppidan II 1953 fra 211f, 232ff. og siden mere forbigående af Per Ingesman i »Forvaltning – historisk antologi« 1993. Appels datter Margrethe Christiansen udgav en biografi om faderen: »Jacob Appel. En mand og hans arv« (Kbh. 1970), hvor hans ministertid skildres også ud fra nogle breve hjem. – Ostenfeld skrev 1933 med stor indsigt om det bestemmende bag A.s kirkepolitik, Dansk Udsyn hefte 1, 16ff.

33. Ft. 1650ff.

34. Jfr. Forhandlingerne i Det kirkelige Udvalg 7.samling 1907, 745-800, 977-1012, 1021-1030. Ordfører for underudvalget var biskop G. Koch og forslaget var ikke decideret grundtvigsk.

te at forlange en erklæring om, at de vil »røgte deres Hverv i Troskab mod den danske Folkekirke«. Fra KU havde forslaget et afsnit om, hvem der hørte til folkekirken, og 2 afsnit om rådernes opgaver, dels hvad de kunne træffe beslutning om, og dels hvad de kunne bifalde. Beslutninger kunne som hidtil rådene træffe om kirken og sognets ydre forhold, men ved indre kirkelige formål *skulle* et menighedsmøde, hvor samtlige kirkeligt valgberettigede i sognet kunne deltage og give deres bifald. A. mente: Fra de tidl. menighedsråd er erfaringen, at hvor der er »noget kirkelig Liv« og det vedrørte menighedsrådet er der »indført den Institution, som hedder Menighedsmødet« som medbestemmende fx om valg af ny salmebog, mens menighedsrådet i praktiske forhold er sognemenighedens repræsentant. Et stort felt er her at få præstegårdavlingerne solgt til deres værdi.

Gerne havde A. samtidig fremlagt en præstevalglov og en præstelønningslov, nu lønnes præsterne på en utidssvarende og uforsvarlig måde. Hvad der foreslås, valg af præster, gælder »indtil en Lov om Ordningen af Præsternes Lønningsforhold og en Lov om Præstevalg er given«, og egentlig foreslog A. ikke en præstevalglov, men et forslag om sogne- menighedens deltagelse i præstekaldelsen. Menighedsrådet skal ikke ene afgøre valget af præst. Når et embede bliver ledigt skal biskoppen meddele det til menighedsrådet, og dets formand skal inden 14 dage sammenkalde et menighedsmøde til at forhandle om, hvad man kan ønske af en ny præst. Derefter kan dette møde vælge »et Nævn« ligeså stort som menighedsrådet, og de 2 parter skal sammen indstille 3 kvalificerede til udnævnelse. Er der enighed ved første afstemning om en mand og »om Biskoppen anbefaler det«, skal han udnævnes. Dette sidste for noget uforsvarligt kunne jo ske. En ganske ny paragraf tillod 1/5 af de stemmeberettigede, hvis de ønsker det, at få en andenpræst for sognet, uden at danne valgmenighed, når de selv lønner ham. Der er jo en kirkelig retning [Indre Mission], som ikke gerne bruger valgmenighedsloven³⁵.

Appel sluttede: Hvad her er fremsat er i fuld overensstemmelse med folkekirkens gode traditioner, de sparsomme love derom har bestandig sigtet mod større personlig frihed, forstået sådan, at når man blot stod på det fælles kirkelige grundlag »gaves der rig Lejlighed til Udfoldelse af Individualiteten« hos præster og kirkens enkelte kredse.

35. Det havde også oprindelse i KU og var stillet af Indre Missions formand provst Fr. Zeuthen, som en garanti for at I.M. kunne få præster, når MR fik ret til præstevalget; men det var et forslag alle kunne bruge, sagde han, KU 5.samling 1906, 1263 og 1290-1351, vedtaget med 15 st. mod 8, 7 undlod at stemme, 6 var fraværende. – Resultatet var få andenpræster.

12/11 skrev Appel hjem: »Jeg tror, det gik jævnt og godt. Der var megen Opmærksomhed, ... J.C. kom strax hen over Salen og lykønskede og takkede mig. De radikale Blade mener, at han bare venter paa Lejlighed til at falde mig i Ryggen. Men i Dag i Venstredaktørenes Møde, hvor alle Rigsdagsmænd ogsaa var med, udtalte J.C. atter sin udelte Tilslutning til mig, han erklærede, at han *aldrig* havde ønsket et kirke ligt Udvalg og en Kirkedag. Han bad Redaktørerne om at anskaffe sig min stenograferede Tale og bad dem helt gøre mine Ord til hans«. Han udtalte det for at imødegaa »Politiken«s Mistænkeliggørelse ... »Men nu kan J.C. ikke gaa med til Kompromis som det ifjor«.

22/11 kom 1. behandling, hvor J.C. var partiets ordfører. Han kom med en længere udredning, og siden en kort bemærkning, det var hans eneste tale om kirkepolitik i den rigsdagssamling, da han fra nytår 1911 ikke mødte i rigsdagen mere i den samling på grund af en alvorlig sygdom og 1911-12 tog han heller ikke ordet i Ft. herom. J.C. fastslog, at vel var folkekirken en bgl. indretning, men »af særegen Art« og der var forhold, som lovgivere eller ministerium ikke drømte om at behandle, om kirkens indre liv. Alle er vel enige om, at det er nødvendigt, at sognemenighederne får ret til at deltage i styrelsen af kirkens bgl. side, svarende til hvad borgerne har på alle andre områder. Menighedsrådene er i grundtrækkene i forslaget som i 1903, og ifjor var der enighed om, at præsten ikke skal være født formand. De der før har stemt for forslaget om menighedsråd kan det også her, intet nyt kan volde vanskeligheder, heller ikke de udvidede menighedsråd, om end J.C. kunne ønske bestemmelsen hvorvidt menighedsmøde skal holdes var overladt til menighedsrådets frie afgørelse. Det lagde han dog »saa liden Vægt paa« at han punkt for punkt kunne stemme for hele forslaget, og den udvidede brug af kirkerne for evangelisk-lutherske frimenigheder kunne han tiltræde »fuldt ud«. Det kunne ikke være nået i 1901, men nu havde Appel bisperne med sig. Båndene mellem de menigheder og folkekirken knyttes fastere, når sognemenighederne organiseres og jordbunden for kirkelig udvikling får bedre jordbund. Så J.C. anbefalede på »egne og Partiets Vegne« vedtagelse.

Borgbjerg var såre positiv, alle trosbekendelser for at få valget og valgbarhed var væk, og fremskridt var der ved valg af præst. Povlsen søgte at finde en revne i Venstre, fordi Moltesen glædede sig mest ved det lille forslag og den rækkevidde det havde. Povlsen og Grønborg fastslog, at de ikke året før havde stemt mod menighedsråd, men mod at der til dem var knyttet en kirkedag som en fast institution. J.C. afviste at han var særlig tilhænger af en kirkeforfatning, forslaget året før om et KU var pånødet ham, men der var kun tale om at det kunne indkaldes,

om rigsdagen fandt grund dertil. Iøvrigt replicerede Stensballe den radikale tale om kirkens rummelighed med at der var tale om ret rummelighed og ret begrænsning. Stensballe gik videre end J.C. om »Nævnet« ved præstevalg og mente, at det *kan* overlades det indkaldte menighedsråds møde om det vil have menighedsrådet suppleret.

22/II skrev Appel hjem: J.C. lagde for med fuld tilslutning, det var som hans eget lovforslag fra 1901, og det om kirkers brug var en god fortsættelse af, hvad han havde begyndt, »det er meget, at J.C. kan se saa frisindet paa Ændringer til hans eget Værk, Ændringer der dog ikke er uvæsentlige«³⁶. Dagen efter fortsatte A.: »Desværre maa jeg sige, at jeg næsten er bange for, at de radikale roser mig ihjel. Det er over alle Grænser, og det har vist til Hensigt at drive en Kile ind mellem mig og J.C.«. – 25/II A.: Det kan ikke nægtes, at det har været svært at få det »til at glide uden stor Gnidning med J.C.«. – 27/II A.: »Det var ikke behageligt, hverken for Kl. B. eller J.C. at Oppositionen tog saa venligt paa mig. Der mærkes, synes jeg en vis Kølighed overfor Forslagene fra deres Side«. I udvalget »er Flertallet mere radikalt end jeg. Ændringerne bliver derfor til den Side ... Saa bliver det store Spørgsmaal, om Venstre er lige saa standhaftig som jeg. Sker dette betyder det, at Regeringen foreløbig intet kan sætte igennem ... Men sæt nu, at Kl. B. vil have Resultater, og at J.C. vil vise, at jeg bliver ligesaavel som han ifjor nødt til at gaa paa Akkord ... saa bliver det en meget vanskelig Situation som jeg ikke kan se Udgangen paa«. – 6/12 skrev A.: Venstre i udvalget tager det gamle løfte for de valgte om at vedkende sig den kristne tro op. »Dette *kan* jeg *ikke* ... Kronprinsen [siden Chr. X] sagde til mig forleden: »naar venter De, at J.C. giver Dem Staalet«. – Og 8/12: Jeg indrømmer, »da jeg nu en Gang er kommen herind, helst dog vilde have mit Navn knyttet til Sager baade paa Kirkens og Skolens Omraade«. – 10/12: Jeg har atter været i kirkeudvalget, hvor Moltesen er ordfører. »Jeg tror, at vi kommer til at arbejde meget godt sammen (jeg er, mellem os sagt, den klogeste i disse Sager)«³⁷. – Atter 11/12: »Bare jeg

36. Lovforslag om »et Tillæg til Lov om Brugen af Kirkerne af 15. Maj 1903« og »om Menighedsraad« fremsatte Appel 11/11, 1.behandling 22-25/11 1766-1987. J.C. 22/11 1765ff. De henvistes til samme udvalg, Betænkning Till. B 119.

37. Det mente Moltesen ikke, da han havde skrevet til hustruen 30/8 10: »Det var haardt for mig, at Appel blev kultusminister, skønt jeg ved, at han er dygtigere end mange andre, der kunde være tale om og at i virkeligheden vil det gode, men jeg har haft sværere ved at se ham i den stilling end en hvilken som helst anden, skønt han har stået mig nærmest af alle mine venner og skønt jeg nærer varme følelser for ham stadig. Det er som om han skal være min skæbne. Jeg har altid følt mig som den overlegne i vort forhold og han har altid følt sig som den underlegne, han har ladet sig be-

vidste, hvordan J.C. egentlig staar overfor mig« ... jeg har jo »intet uvenligt at pege hen paa, tværtimod«. Alle skriver, at vi i kirkepolitik er kommet i ny tilstande. »Højskolebladet støtter mig ikke ved de stadige Hentydninger til Uoverensstemmelsen til J.C.s tidligere Standpunkt«, i morgen kommer lejligheden, »hvor J.C. kan chikanere mig«, om han vil ved »at være uvillig overfor alt, hvad jeg vil foreslaa«. Det var lettere, om jeg kendte hans sindelag, »han er ikke rask. Saasnart Rigsdagen er sluttet, rejser han til Carlsbad. Han ser gul og daarlig ud«. Dette kan have sin virkning³⁸.

Men 19/12 kom 2. behandling, hvor Moltesen som ordfører for det nedsatte udvalg lagde for: De, der har kirkelig sans kan ikke forvente større interesse end fra det nuværende Ft. Flertallet kan ikke gå videre ved kirkelige garantier med løfter for valgret og valgbarhed end lovforslaget forlanger. Det kan heller ikke gå med til en kirkeforfatning og mere organisation end forslaget giver. Mere må ske frivilligt og det må ønskes, at en fri organisation får fart, så flertallet i folkekirken kan gå ud af den samlet. – De 3 socialdemokrater³⁹ så deres forslag som »en Forberedelse til Kirkens Adskillelse fra Staten«. Lovforslagets menig-

frugte af mig; da vi skiltes i Askov takkede han mig for alt hvad han havde lært af mig; jeg kan ikke sige, at han har lært mig noget. Men han har energi til at komme frem, for han vil frem, han vil have den ledende stilling; jeg har ogsaa visse hersker-evner. Nu tror jeg, at jeg er kommen til ro i forholdet – naturligvis har der ogsaa været nogen misundelse fra min side med i spillet, det har været ydmygende for mig; men nu tror jeg, at jeg vil kunne gøre mit arbejde i ro og samle min energi om at være med til at stemple det, jeg har med at gøre. Og jeg tror, at jeg nu kan arbejde sammen med Appel, når han kommer med sager, der synes mig fornuftige – en djævelsk fristelse vilde det være at søge at spænde ben for ham«. – Men Moltesen lærte. Han skrev 5/7 1911: »Nu begynder jeg at forstaa, at jeg maa være taknemlig for, at jeg ikke blev minister denne gang. Der er saa meget for mig at lære endnu, før jeg kan beklæde en sådan stilling...«.

38. Men J.C. blev opereret i Kbh. og det så en overgang alvorligt ud, fra Hee kom hustruen Karen Christensen og sad ved hans seng på skift med Marie Lassen. I et desværre udateret brev fra Frits Bülow til Berge i Berlin skriver justitsministeren: Det går stadig godt med J.C. »meget bedre end man turde vente. Overlægen vil nu ikke udstede Bulletiner mere«, det tyder på at nu er der »ingen overhængende Fare paa Færde«.
39. Fr. Borgbjerg (1866-1936) boende hos en velhavende onkel i Kbh. blev han student 1884, grundtvigsk præget studerede han teologi, en overgang ogsaa filosofi og historie, 1890 medarbejder ved Socialdemokraten, 1911 redaktør, partiets store agitator, MF 1898-1936. Socialminister 1924-26, undervisningsminister 1929-35. Carl Johansen (1859-1936) stolemager og snedker, journalist og redaktør, MF 1910-13 og 1921-24. – Th. Stauning (1873-1942) cigarsorterer, formand for fagets fagforening 1896, 1898 hovedkasserer Socialdemokratisk Forbund og 1910 dets forretningsfører dvs. Socialdemokratiets formand, formand Kbh.s borgerrepræsentation 1919-24, MF 1906-1942, statsminister 1924-26 og 1929-42.

hedsmøder var en reduktion af menighedsrådenes [i det følgende MR] indflydelse. Under navn af »Kirkenævn« bør de gøres til noget frivilligt, mens MR.s sager henlægges til »Kirketævner«, men ministerens initiativ om præstevalg og præsteløn må afventes. – De 3 radikale⁴⁰ mente, at det var folkekirkens bgl. side, som der skulle lovgives om. MR var kun en »borgerlig, folkekirkelig Repræsentation for Sognet« og burde kaldes kirkenævn, menighedsråd burde kaldes kirketævner, og for valget og valgbarhed burde der ikke stilles indre aandelige krav, kun »borgerlige, folkekirkelige Krav«. Højremanden fandt, at hensyn til grundloven fordrede et kirkeråd oprettet. – Appel påskønnede forslag fra mindretallets side og at Venstres »missionsmand« Svendsen foreslog, at erklæring fra de indvalgte i MR. om troskab mod folkekirken udvidedes således: »saa den kan byde gode Vilkaar for den kristne Menigheds Liv og Vækst«. Det blev påskønnet. – Alene flertallets og de radikales forslag opretholdtes, det sidste faldt med 26-28 stemmer for og 47-49 stemmer imod, mens flertallets forslag vedtoges enstemmigt med 52 stemmer, idet 27 ikke stemte, det var radikale og socialister. Så gjaldt det Lt.⁴¹

J.C. kom ikke til Carlsbad, men indlagdes til en vanskelig operation på Kommunehospitalet først i januar. 11/1 1911 skrev A.: J.C. er »meget syg, han er gul og ser dårlig ud«. 22/2 aflagde A. ham besøg, og fandt ham langt bedre, end han havde ventet. Både fru Christensen og Marie Lassen havde på skift siddet hos ham. – 9/2 sendte J.C. Appel tak for »Tale i Aarhus og for alt godt«, samt søgte at bevæge ham til at vise Sigurd Berg en velgerning ved at sætte ham til at få samarbejdet hos de danske i Grønland til at virke. Men endnu 9/5 skrev J.C. til A. at han »for Tiden bruger Carlsbadkur og skal mest muligt færdes i det fri; medens jeg det mindst mulige maa beskæftige mig med Politik«.

18/1 1911 forelagde Appel kort og klart lovforslagene i *Landstinget*: Det om kirkens brug havde fundet tilslutning fra alle sider og havde også været med i KU.s betænkning. Forslaget om MR tilsigtede at skabe »et Organ for Sognemenigheden« og fik 3 opgaver: 1) forhold vedrørende kirke og kirkegård, præstegård og avlingen dertil. Det kan man godt lade kommunalbestyrelserne ordne, men ikke præstegårdsavlin-

40. Thorvald Povlsen – A.T. Grønborg (1866-1945) højskoleforstander, MF 1909-18. – Eduard Larsen (1860-1946) cand.teol. 1884, dr.phil. 1891, seminarielærer Kbh. 1915-29 forstander Skårup Statsseminarium, MF 1910-18.

41. Søren Svendsen (1859-1934) MF 1890-95 og 1898-1906, 1910-26, fra Det forhandlende Venstre til Venstre. – Lovforslagene 2.beh. 19/12 2312-71, 3.beh. 20/12 2390-2402.

gernes realisation, da værdierne derfra betinger en præstelønningslov, 2) det adskiller sig fra tidl. lovforslag om MR, tilsigter »at kalde paa de kirkeligt interesserede blandt Folkekirkens Medlemmer« ved spørgsmål af indre kirkelig art. Da skal det organ, kaldt »Menighedsraad« indkalde til menighedsmøde for at forelægge sådanne spørgsmål fx om man skal have ny salmebog, ordningen af konfirmation og mulig brug af særkalke, så hvor der ikke er tale om rent ydre opgaver, men om åndelige opgaver, kaldes der på menighedsmødet, og først når det er hørt, skal MR træffe beslutning, 3) ved valg af ny præst skal rådet indkalde til menighedsmøde, hvor der vælges et nævn med samme antal medlemmer som MR. et har. Dette sidste skal virke for kontinuitet i udviklingen, mens nævnet skal bringe øjeblikkets strømninger ind i overvejelserne om ny præst. Der skal jo ledes og styres når menighedsmødet skal give sit skøn derom, og »Sognemenigheden, der lønner og bruger den Mand, skal have en bestemmende Indflydelse, efter Lovforslaget have Indstillingsret«. Men et organ for hele folkekirken evt. med vetoet overfor lovforslag »har (ikke) hjemme noget andet Sted end i Frikirken«. Det vil skabe store modsætninger. – Men hvem skal så vælge »det sognekirkelige Organ? ... naturligvis alle de Medlemmer, som man ikke sætter uden for«, og som der ikke kan sættes en plet på, ikke en der er i modsætning til folkekirken eller som fører forargeligt levned som kommunallogen også siger det. Valgret har en mand, som siger: Jeg er medlem af folkekirken, er døbt der og har alle rettigheder der, jeg ønsker at bruge min valgret. »Denne lille Handling fra et Medlems Side, at komme og melde sig paa Valglisten, synes jeg man kan forlange, men heller ikke mere«⁴². For de valgte må det være en selvfølge, at røgte deres hverv i troskab mod den kirke, hvis tillidsmænd de er blevne. »Bestræbelserne maa være at virke for at der kan skabes den kristne Menighed gode Kaar, Udvikling og Vækst i Folkekirken«.

Appel sluttede: Der er ikke fremlagt et lovforslag som tilsigter at være indledning til en forfatningslov, men det er tilsigtet at bringe »Orden, Ro og god Arbejdsmaade i det Organ, som Sognemenigheden« efter den kirkelige udvikling ikke kan undvære.

42. J.C.s hensigt 1900 med tilmeldingen til den kirkelige valgliste var en stille »vækkesprædiken« om, at folkekirken ikke automatisk er en del af samfundet, men en kirke. Men efter at han som minister havde læst bispens erklæringer derom tilføjede han i forslaget 1901 også en erklæring for de nyvalgte medlemmer af MRne, og under behandlingen 1901-03 udvidedes løfterne ved tilmelding til valglisten og det løfte et nyvalgt medlem af MR skulle aflægge jfr. oversigten ved Liselotte Malmgart: Vilkår for liv og vækst, Århus 2003 p. 106.

Grev Holstein-Holsteinborg⁴³ var straks over A., som skrev hjem 22/1: »Grev Holstein var vel nok grov, men han slog *for* stærkt og jeg fik umiddelbart derefter mange Vidnesbyrd om at Højrefolket ikke billegede hans Fremfærd«. Jeg spurgte ham igaar i en længere samtale: Hvorfor talte De hovent og uforskammet? »De maa endelig ikke tro, at det var personlig ment«, men mellem os: Havde jeg ikke gjort det, »var der ikke bleven Sjøv i Gaden«, svarede greven. Jeg sagde, må det blive sagt i Lt.s udvalg. Han er »en godmodig, veltalende men lidet begavet Lehnsgreve, der er fuld af Indre Missions Talemaader. – Men der sættes voldsom Kraft paa Kirkeforfatningsmændenes Side. Prof. Torm⁴⁴ har indmeldt sig i Venstreklubben og anmeldt Foredrag *imod* Kirkelovene. Styrelsen har spurgt, om jeg var derimod, og jeg svarede, at det var mig ligegyldigt«. Men de måtte ikke vente, at jeg mødte, fordi en der har været manduktør for Højre fra tilhørerlogen i Ft. pludselig blev venstremand. Jørgen Petersen mener, at loven alligevel går igennem. Jeg har 30 stemmer for i Lt., 2 stemmer til sikrer flertallet, eller om 3 fra Højre ikke stemmer«. – 22/2: Jeg besøgte J.C. i går, han er snart helt rask. »Han var meget interesseret. – Kun Venlighed. Han syntes, jeg havde været for haard ved Holstein«.

2/3 forelå udvalgsbetænkningen, 8 højremænd fordrede en hel kirkeforfatning fra menighedsråd til kirkeråd, samt præstevalglov og lønningslov stort set svarende til KU.s betænkning 1906, for folkekirken kan ikke anses for en bgl. indretning, men er en kirkelig organisation, som har både en kirkelig og bgl. side. Menighedsrådsloven 1903 henviser udtrykkelig til en kommende kirkeforfatning. Og både ved valgret og for de valgte skal der erklæringer til efter de fornødne kirkelige krav. Flertallet, undtagen 2, kunde dog nøjes med, hvis det i princippet blev fastslået, at der sammen med midlertidige menighedsråd henvises til en indenfor »en kortere Tid« kommende kirkeforfatning. Mindretallet på 7 fastslog, at fastholdes de krav umuliggøres lovforslaget. – Og flertallet foreslog, at loven kun gælder »indtil en Kirkeforfatningslov udkommer,

43. C.C. Holstein-Holsteinborg (1856-1924), lensgreve 1892, medlem af Indre Missions bestyrelse 1897-1909, ML 1910-14, i KU stemte han imod flertallets forslag, det var ikke nok, nu var han for det. Jfr. i øvrigt note 4.

44. Fr. Torm (1870-1953) konservativ teolog, professor i Ny Testamente 1903-40. Torm skrev 25/11 10, nok i Kristeligt Dagblad, og gik imod pressens gunstige omtale af kirkelovene, for Appel havde tilsidesat KUs grundtanker, trods den enighed dér var, det var ydmygende. Og erfaringerne fra KU viste, at et Kirkeråd ikke skaber splittelse og kun hører frikirken til, som A. mener. Man må ønske, at der i rigsdagen vil være mænd, der ueftergiveligt fordrer et kirkeråd for at gå med til MRne. De slappede betingelser for valgret og valgbarhed og mere bør ændres i Rigsdagen.

dog ikke ud over 31. december 1915«, og desuden et statstilskud på 50.000 kr. indtil en lønningslov er indført, og først da skal menigheder-nes indflydelse på valg af præst gælde. Vælgere til menighedsråd skul-le skriftligt vedstå deres kristentro, og de valgte skulle erklære deres troskab mod folkekirken som foreslået i Ft. Bestemmelserne om menig-hedsmøderne og nævn ved præstevalg skal udgå, og endelig skal sog-nebåndsløsere have valgret og valgbarhed i deres bopælssogn⁴⁵.

Ved 2. behandling svarede Appel, at han kunne »selvfølgelig ikke være med til alt dette«! Den frikonservative Steffensen fulgte flertallet uanset at »Ændringsforslagene ikke tiltalte« gruppen, men stemte for forslagene for at sagen kan afgøres i et fællesudvalg. Det bestemte 2. og 3. behandling, henholdsvis 10/3 og 15/3. – Den sidste dag ved Venstres partimøde fik den grundtvigske Jensen-Sønderup »en varm Bekomst. Den havde han ikke fortjent«, skrev Appel samme dag og fortsatte: »og jeg var jo betænkt paa i kommende Tilfælde at have stillet mig ved Si-den af ham«. – A. havde den dag været i Lt. til 3. behandling: »Ingen havde tænkt paa, at der skulde siges noget. Men saa gik Holstein atter paa Talerstolen og atter med en stor Tale, hvori han vilde forpagte al Al-voren og havde Følelse og Ansvar, hvad vi andre ikke havde. Jeg maatte da give ham en drøj Tilrettevisning, som gjorde ikke liden Virkning«. Men A. tilføjede: Jeg forstod på Borgbjerg, at socialdemokraterne mul-igt falder fra. »I saa Fald gaar Loven ikke«, thi det gamle Højre kan næppe bekvemme sig til at dele sig⁴⁶.

Men 17/3 udtalte Ft. ved eneste behandling, at det ønskede fællesud-valg, dertil sluttede Lt. sig 23/3 og 22/4 forelå erklæringen derfra, som behandledes i begge ting 26/4. I Ft. udtalte Moltesen: Flertallet i udval-get har udstrakt hånden til Lt., som kun rakte os hvad der viste sig at være en handske. Vi foreslår at loven skal gælde til advent 1917 og vil ikke gå ind på en udtalelse om en kommende kirkeforfatning. Det vil vi lade udviklingen om, hvad der skal gro på grundlag af menighedsråde-ne [Det var helt J.C.sk!]. Vi har udeladt Ft.s bestemmelse om valg af præst tillades midlertidigt, indtil en lønningslov er kommet, »den er be-tydningsløs«. Bestemmelsen om at et menighedsnævn medvirker ved præstevalget udgår, men vi deler menighedsrådets funktionstid i 2 x 3

45. Der var usikkerhed om generalauditør H.C. Steffensen (1837-1912) MF 1879-81 og 1883-84, kongevalgt ML 1888-1912, var frikonservativ; af mindretallets 7 kom 4 fra V, 2 fra S og 1 fra R.

46. Lt. 1.behandling 18/1 277-316, udvalgsbetænkning Till. B 921, 2.beh. 10/3 806-42, 3.beh. 15/3 858-67. Eneste beh. Ft. 17/3 5829-36, Lt. 22/3 973-74, fællesudv. erklæ-ring Till. B 2277; eneste beh. Ft. 26/4 7419-34, Lt. 26/4 1782-1805.

år, og endelig skal ændringer i indre kirkelige forhold ikke godkendes på et menighedsmøde, men skal forelægges et menighedsmøde. Det er vore indrømmelser til Lt. Et mindretal var for at opretholde forslaget i Lt.s vedtagelse, socialdemokraterne var for at fastholde forslaget i Ft.s vedtagelse, men kunne muligt strække sig videre, statstilskud til præsters løn var dog udelukket.

Udfaldet blev at flertallets indstilling vedtoges i Ft. med 58 stemmer for, 17 imod og i Lt. stemte 29 for og 29 imod, 7 var fraværende. Dermed bortfaldt forslaget.

Men til forståelse af udviklingen bagved: 16/3 havde Appel skrevet hjem: De radikale og socialdemokraterne kølnes for menighedsrådsloven. »Man vil søge en Lejlighed til at unddrage Forslaget sin Støtte ved at hævde, at man er gaaet til det yderste, og sker der derfor den mindste Ændring, saa er alle Forpligtelserne borte« ... J.C. begynder at røre på sig og fører forhandlinger med Stensballe⁴⁷. »Jeg gaar ikke ind paa nogen principiel Ændring« men vil være ked af, om sagen strandede på en underordnet spørgsmål. ...« Arboe Rasmussen sagen ligger i disse Dage i Ro. Biskopperne er i en meget vanskelig Stilling, thi i Virkeligheden kan A-R. ikke ret vel afskediges nu, uden at Biskop Poulsen gaar med, thi Biskop P. har i sin Indberetning sagt mig at han ikke finder, at A-R. skal afskediges paa Grund af sine Meninger. Og det betyder jo, at skal A-R. bort, maa Biskop P. det ogsaa. Dette maa Du ikke omtale« ... – 20/3: De radikale vil ikke gå med til en tidsbegrænsning af loven, det har de dog før kunnet høre tale om. Slebsager fortalte mig, at det »nok blev nødvendigt at opgive det forstærkede Menighedsraad. Det har J.C. jo stadig været imod. Jeg fandt det rigtigst at tale rent ud med Kl. B. om Stillingen og jeg sagde, at jeg var villig til at gaa, hvis de mente, jeg nu ved min Stilling var en Hindring. Han sagde, at saa maatte Ministeriet gaa. De kunde i Øjeblikket ikke taale Tabet af mig. Ja, det er vanskeligt. Men der bliver saa vel ingen Lov i Aar. Thi jeg vil ikke svigte, hvad jeg anser for ret og rigtigt i denne Sag«. Måske ændrer det, at et par højremænd går ud af Lt., »en Kraftprøve med J.C. paa Afstand bliver det vel ogsaa«.

23/3 havde A. været til møde med Venstres folk i fællesudvalget: Jeg føler min stilling nogenlunde stærkt, jeg er jo ikke bundet til taburetten. Man ønskede at jeg på forhånd skulde opgive menighedsmødet og nævnet ved præstevalget. »Derom var alle i Venstre, paa Slebsager nær, eni-

47. N.P. Stensballe (1846-1935) lærer og højskolelærer, 1877 højskoleforstander, ved jernbaner og driftsbestyrer ved lokalbane 1891, MF 1910-13.

ge, men jeg maatte jo sige Nej«. Enevold Sørensen er mere og mere min modstander [i Lt.]. »Moltesen som var langt radikalere end jeg i Ft., er nu Højremuligheden selv. Selvfølgelig har jeg meldt det til Kl. B. og atter sagt, at jeg ikke vil styrte Ministeriet, men er villig til at gaa«. Grev Holstein kom og bad mig om en samtale, »han ønskede at vi skulde være gode Venner. Han nærede kun venlige Følelser og Agtelse for mig, og betragtede mig som den, der stod ham nærmere end de fleste i Salen«. Jeg takkede ham. – 29/3: Nu er Slesbager på ekspedition for at få provst Petersen⁴⁸ til at gå med, uden at præsten bliver født formand. Og de frikonservative vil gå med, hvis han gør det. Jeg sendte bud efter provsten, vi blev enige på nær det med præsten som født formand i MR. Han vidste, at de frikonservative holdt på, »at der som tidligere maatte gives et Løfte om en Kirkedag. Det var deres sidste Ord«. »J.C. rører paa sig. Han vil med Vold og Magt – mærkelig nok – have Loven igen, skønt han jo ikke personlig vil profitere. Han er klar over, at jeg ikke gaar med paa det mindste i Retning af Forfatning«. – 2/4 i dag statsråd, hvor jeg fik den lille kirkelov om kirkers brug, stadfæstet. – 5/4: Arbejdet i fællesudvalget går tungt, hver morgen kl. 8³/₄ samles Venstre, kl. 9 hele udvalget og mødet slutter gerne efter 5 minutter dvs., der tages atter henstand. Højres Steffensen og Holstein er ubevægelige og ingen vil komme dem imøde. Nået er kun, at provst Petersen og 4 frikonservative nu nogenlunde vil slutte sig til os. De radikale begik ifjor den dumhed sammen med Venstre at stemme for, »at Loven gjaldt indtil en Lov om Kirkens Forfatning er given«. Dette går jeg ikke med på, for så er ved lov givet »en Fortolkning af Grundlovens § 78, som siger at Folkekirkens Forfatning skal ordnes ved Lov«. Vedtager man igen det fra ifjor, så betyder det, at man ved kirkens forfatning forstår »en samlet Lov og ikke en Række af Love; hermed følger, at Kirkens Forfatning vilde kræve en Repræsentation«, det er forudsat i alle tidligere lovbehandlinger – »og dette mener jeg er Hovedsagen at faa bort. Her er Uenigheden med J.C. og det er vel nok saa, at den sejge Modstand fra Højre bunder i, at de har et Haab om, at J.C. skal røre paa sig og sige: lad os nu faa en Ende paa det«.

7/4 skrev A.: Hvidberg – en af mine ivrigste modstandere – sagde mig i dag: Du vinder sejr, Højre går i stykker. »Om det passer ved jeg ikke. Men vedtages Loven i aar, bliver det paa den Vis, at Forfatningsvennerne udtaler, at nu er alle Udsigter lukkede for dem, nu er Forfat-

48. Fr. Petersen (1853-1917) cand.teol. 1880, præst Færøerne 1885, provst 1900, Sambandspartiets formand, ML 1894-1902, 1906-14 og 1915-17.

ningen skrinlagt for stedse. Det er ogsaa Grunden til, at jeg meget ønsker Loven vedtaget«. 19/4 var Appel nået til: »Menighedsraadsloven behandles i morgen for sidste Gang i Fællesudvalget. Jeg har nu resolut bestemt, at Forhandlingen skal være forbi. Resultatet bliver, at Venstre og de Radikale gør fælles Indstilling. De er tilsammen 17 af udvalgets 30, altsaa et Flertal. Hvordan det gaar i Lt., kan ingen vide før i selve Øjeblikket. De frikonservative er ikke til at faa til at tage Stilling«. Højre og Steffensen 27, Venstre 22, hvortil skulle komme provst Petersen og 4 frikonservative og 3 radikale, det er 29, det kan altså gå, hvis socialdemokraterne afholder sig fra at stemme, derom vides heller ikke noget. – 20/4 berettedes fra fællesudvalget: »i dag gav saa Venstre sit Ultimatum om Menighedsraadslovforslaget. Dette gjorde sin Virkning, idet Højre mærkværdigvis ikke havde ment, at Venstre overhovedet vilde give Tilbud. Grev Holstein bad saa meget om endnu et Møde, idet han vilde forelægge sine Partifæller Resultatet. De radikale holder vi paa; det anser jeg for et stort Gode; de er saa elskværdige at sige, at det er af Hensyn til mig og det kreperer Venstre lidt. Men Hovedsagen er at det dog maaske gaar«. – 21/4: »Højre er pludselig bleven saa forhandlingsvenligt. Det betyder, at de vil bevare de frikonservative, Holstein farer rundt som en Flue i en Flaske. Men paa den anden Side har Højre behandlet Provst Petersen saa sjofelt i Udvalget, at han maaske melder sig ind i det frikonservative Parti«, der da vokser fra 6 til 7«. – 22/4: »Menighedsraads-Fællesudvalget er sprængt. Der bliver to Indstillinger. – Rimeligvis bliver den ene vedtaget i Ft., den anden i Lt. – Altsaa der bliver ingen Lov«. – Og 25/4: »I morgen skal Menighedsraadsloven for i begge Ting. Saavidt jeg kan se, bliver den ikke vedtaget, thi Socialdemokraterne stemmer imod; det ved jeg nu. Naa, det er jo til at overleve. – Desværre skal jeg til en politisk Middag Torsdag. Jeg kan ikke godt blive borte, thi J.C. kommer der, og det maa ikke se ud som om jeg undgaar ham«. – 26/4: »Ja, saa faldt Menighedsraadsloven, ... jeg kan ikke frigøre mig fra Tanken om, at J.C. har lidt Haand i Hanke med Sagen«. Egl. sorg har jeg ikke, men ærgrelse over spildt arbejde. – 26/4 stemte 58 for flertalsforslaget og 17 imod i Ft., i Lt. gik Fr. Petersen og de Frikonservative ind for forslaget, det fik da 29 stemmer, men ligeså mange gik imod og dermed var det forkastet.

Maj 1911 skrev J.C. i Tiden: Det er noget vrøvl, at J.C. skulle være mod Appels forslag. Det »er en Kendsgerning, at Kultusminister Appel havde gjort J.C. bekendt med sit Lovforslag, før end det blev gjort endeligt færdigt«. J.C. havde da gjort nogle indvendinger, som Appel havde taget hensyn til. – I november 1910 var han begyndt: »Der er ingen Modsætning mellem Hr. Appel og J.C.« (360).

Det maa – i 2004 – siges, at Appel i hvert fald overdriver en modsætning til J.C. som mente, at grundloven indeholdt et løfte dvs. et påbud om at kirken fik en fuld repræsentation⁴⁹. Det ønskede J.C. også fordi han mente, at det gik imod frikirke. Men han ønskede ikke på kirkens område, såldt som i det hele taget, at lovgivningen skulle foregribe udviklingen, men komme bag efter den og lovgive om hvad der havde vist sig behov for, menighedsråd og hvad folk havde fået forståelse for – for i det hele taget hjælpe en jævn udvikling frem i samfundet. – Hvad Appel ikke forstod var, at J.C. i sit arbejde hen imod en forfatning – i takt med tidens krav – som politiker kunne strække sig så langt som til at godtage vedtagelser, som han betragtede som rent papir og ikke drømte om at følge op. Det fandt Appel urigtigt og ufint. For J.C. gjaldt det at komme fremad.

En sag på vej – og et uundgåeligt lovforslag 1911-12

Appel var på vej til at få en ny sag, den meget liberale præst Arboe Rasmussen⁵⁰ havde holdt et foredrag, som kirkens højre fløj fandt uantageligt af en præst i folkekirken. 30/5 1911 havde Appel et langt besøg af Viborgbispens A.S. Poulsen, »han var himmelfalden over, at jeg ikke vilde afskedige A.R.«. Jeg bad Damkjer være med ved samtalen, »hvori jeg sagde mange drøje Ting til Bispen, men kun hvad der var sandt og godt«. Han har ikke talt med A.R. Han har ikke talt med Menigheden. Det er ikke meget biskoppeligt. Men Enden paa det blev, at Damkjer foreslog Bispen, at han skulde tage sin Indstilling om A.R.s Afsked tilbage og dernæst indlede en mundtlig Forhandling. Dette var Bispen villig til, men jeg mente, at det maatte baade han og jeg sove paa. Vi skiltes meget venskabeligt, men jeg er ikke sikker paa, at Bispen har sovet. Kl. 7 gaar jeg til ham paa Hotellet. Han er en syg Mand. – 3/8 meddelte bispen ministeriet, at A.R. stod på troens grund. – 5/8 skrev Appel til indenrigsminister Jensen-Sønderup, hans ferieafløser: »Arboe Rasmus-

49. Ved sit første lovforslag om menighedsråd sagde J.C. 27/10 1900: Der står ikke i grundlovens § 75, »at der skal gives Folkekirken en Forfatning ved Lov«. Det vil sige, »at Folkekirken havde en Forfatning, der skulde ordnes« sp. 998.

50. N.P. Arboe Rasmussen (1866-1944) havde før foruroliget kirkelige kredse, sognepræst Skibssted i Viborg stift 1897-1917, i Vaalse, 1916(konst.)-20. Jfr. Morten Pontoppidan II 117ff. -. A.S. Poulsen (1854-1921) præst Christiansborg Slotskirke 1883, domprovst Roskilde, biskop Viborg 1901-21 jfr. KhS 1999 174 og 183. – Oskar Damkier havde fra volontør tjent sig op i Kultusministeriet, fuldmægtig 1891, kon-torchef 1895, departementschef 1909, 1916 alene i kirkeministeriet.

sen Sagen ude af Verden«. [Denne pæne grundtvigianer skulle ikke blande sig!]

Men ellers gjaldt brevene igen især J.C. og menighedsrådsloven. – 5/9 hed det: »J.C. har nok i Dag sagt til Kl. B., at der var intet om, at han skulde være illoyal mod mig. Kl. B. har været her, han er noget betænkelig, mente at jeg maaske til Moltesen havde været uforsigtig. Naa, jeg tænker dog ikke, at Moltesen ligefrem bringer Sladder til J.C. Jeg maatte love Kl. B. at søge J.C. op«. – I et brev 3/8 havde J.C. skrevet: »Jeg har aldrig sagt et ondt Ord om Appel til nogen ...« – 18/9 skrev A.: »Venstremødet gik godt. J.C.: »De tror da ikke paa, at jeg vil Dem til-livs«? A. skrev: Jeg taler Søndag om den Kirkepolitiske Situation. Rimeligvis gør jeg det til en afgørende Programtale. J.C. var, som jeg skrev, meget venlig. Jeg tror ham foreløbig. – (Venstres partiprotokoller melder om mødet 18/10 også: Kultusministeren gav en redegørelse for en præstelønningslov uden egl. udgift for staten). Derefter omtalte han menighedsrådene. »Han tænkte sig at forelægge Lovforslaget i en Form, i hvilket det blev vedtaget i Ft., dog med Tilføjelse af enkelte nye Paragraffer. – J.C. udtalte sig ganske kort om sin Stilling. For ham var det væsentlige at faa Menighedsraadene og derigennem Menighederne til at medvirke i de kirkelige Forhold«. Før den lov »interesserede det ham ikke at drøfte Forholdene for Selvstyre indenfor Kirken i videre Omfang«. Præsteløftet blev nævnt af N. Johansen og Appel svarede, at afdøde biskop P. Madsen før sin død havde foreslået en ændring, som de øvrige biskper havde tiltrådt i det væsentlige. Det vil blive drøftet inden jul. A. omtalte derpå kort Arboe Rasmussen spørgsmålet. Ingvar Jensen bebrejdede A. hans stilling, der forplumrede begrebet »evangelisk-luthersk«⁵¹. Ministeren svarede »ganske kort«. – Formanden (J.C.) fastslog »Resultatet af Forhandlingen, at man ønskede Menighedsraadsforslaget gennemført, før en Præstelønningslov blev forelagt«. [Den kunne ikke gøre rådernes præstevalg til noget midlertidigt!] – 26/9: »I Ministermødet var man lidt nervøs. – Men jeg maatte jo sige, at jeg kunde ikke sætte politiske Hensyn over de kirkelige, og jeg fik saa Tilslutning. – Der blev meddelt, at Indre Mission i denne og næste Uge vil foranstalte en Række Protestmøder Landet over. Nu er det ikke længere Arboe R. det gælder, men nu skal der indgaas til Regering og Rigsdag med en Adresse om at modsætte sig den af Kultusministeren indledede

51. Peder Madsen (1843-1911) teol. professor 1875-1909, Sjællands biskop 1909-11. – Niels Johansen (1850-1915) ML 1894-1915. – Ingvar Jensen (1842-1925) lærer, MF 1982-1913.

Kirkepolitik henimod den taalsomme Folkekirke⁵². – 28/9: »Formanden for Landstingets Venstre⁵³ har i dag paa en meget alvorlig Maade meddelt mig, at der var megen Fare for hele Venstre ved min Kirkepolitik. – Damkjer er begyndt at blive ængstelig, skønt han er enig. Han fandt Slutningen af mit Foredrag meget radikalt«. – 1/10 fortsattes: Mange Venstremænd er bange for deres indremissionske vælgere. Jeg venter mig noget vrøvl, når de kommer ind. »I den Anledning skrev jeg i Fredags til J.C. om han ikke mente, at han og jeg ligesom ifjor kunde enes om Menighedsraadsloven. Desværre er den ikke til at undgaa. I dag var der et meget imødekommende Svar fra ham, saa jeg tænker, at Offentligheden vil snart faa at se at han og jeg staar sammen om dette Forslag, og det kan maaske berolige Gemytterne«. Der skal en ny § ind i loven, om muligheden for at komme af med en præst, det vil gøre præsterne rasende. – Oktober 1911 skrev J.C. i sit tidsskrift »Tiden«: Man må håbe, at menighedsrådsforslaget igen forelægges. Men der må bestemmelser med om, at »Menighederne kan blive af med en Præst, der i Lære eller Levned forser sig mod de gældende Love« (p. 342). – 2/10: »Imorgen skal vi have Partimøde vistnok ogsaa om Kirkepolitikken. Mange Rigsdagsmænd er *meget* bekymrede. De synes, at nu ramler alt. Det er ubegribeligt, at de ikke har mere aandelig Sans. – J.C. vil maaske slutte saaledes: Appel kan ikke vise Udvej af den vanskelige Situation, derfor maa vi have en ny Kultusminister«. – 25/10 om taftet forleden: »Kronprinsen var noget spydig. Han spurgte først, om Ostenfeld var

52. Kirkeligt Landsforbund af 1911 var stiftet på møde i Kbh. 12/11, en kreds mest fra Indre Mission og Kirkeligt Centrum var indbudt, blandt dem Venstres Søren Svendsen og højskoleforstander Jens Nørregaard, som ikke ses at have tilsluttet sig bevægelsen. Det gjaldt at værne folkekirkens kristelige og lutherske præg mod forsøg på at gøre den bekendelsesløs. 24/11 1911 samledes 1834 repræsentanter for 506 menighedskredse landet over og vedtog en resolution til værn 1) for en grundkristelig luthersk kirke mod direkte eller indirekte angreb og 2) den udtalte støtte til de 5 bispers misbilligelse af afgørelsen i Skibsted-sagen, for præsteembederne kan ikke beklædes af mænd, der er imod hovedpunkter i den kristne tro, 3) i præsteløftet må folkekirkens evangelisk-lutherske præg ikke svækkes eller fortones og 4) indføres menighedsråd bør de af KU foreslåede kirkelige garantier hævdes. – Appel fik allerede da kritik og som Arboe Rasmussen-sagen havde udviklet sig og som K.L. udfoldede sig kunne Ussing fremsætte den partsforklaring af sagens udvikling fra en den gang syg biskop over »en nygrundtvigsk Kultusminister der benyttede Biskop Poulsens Sygdom til selv at handle som Overbiskop og ved at »stille Sagen i Bero« bane Vej for den »taalsomme« Kirkeordning, som han efter sine independentiske Principer ønskede at fremme«. Forholdet mellem Stat og Kirke i Danmark. Tre Foredrag ... p.29 (Kbh. 1917).

53. Jørgen Pedersen (1841-1920), 1863 lærer Kolds skole, redaktør Fyns Tidende 1873-1902, MF 1876-86, ML 1886-1918, leder af Venstre i Lt.

Socialist. Dernæst spurgte han, om Arboe Rasmussen ikke skulde være Provst. Jeg svarede noget spidst, at det ikke var Spørgsmaal, jeg kunde svare paa«. – Sept. 1911 havde Appel skullet finde en ny Sjællands biskop efter Peder Madsens død. Det blev Harald Ostenfeld, for provst Vilh. Hansen på Mors betakkede sig, A. »vidste da ingen bedre«, og han kendte ham som nær ven⁵⁴. Ostenfeld havde været kirkefondspræst på Frederiksberg siden 1893 og sognepræst og provst der siden 1908; engageret i hovedstadens kirkeliv og præsteforeningens formand var han tillige. Ved bispevielsen stødte han kongen ved at komme uden sit ridderkors og ved i kirkebønnen at nævne folk og fædreland før kongen. Appel havde nærmest måttet tvinge ham til i præstekjolen med ridderkors på at bringe kongen sin undskyldning.

17/11 forelagde Appel lovforslaget om menighedsråd i Lt. i det store og hele som vedtaget i Ft. og ledsaget af ret positive udtalelser om det fra bisperne; nyt var 4 paragraffer om muligheden for at en menighed kunne komme af med sin præst. Hvad der havde forhindret vedtagelse 1910-11 var stemmeligheden i Lt. Åbenbart vil forslaget »komme til at foreligge paa Rigsdagens Bord Gang paa Gang, indtil det naar frem til Vedtagelse«. For øjeblikket gælder cirkulærer, der giver »alle Kommunens Beboere Adgang« til at deltage i valget af præst [M.C.B. Nielsens cirkulære]. Dette lovforslag har betingelse »for at bringe Ro og Tryghed ind i vore kirkelige Forhold«, det er tiltrængt, udtalte Appel bl.a.

Lovforslaget kom til 1. behandling 6/12, hvor grev Holstein og 6 højremænd havde forelagt 3 lovforslag: om folkekirkens forfatning, om besættelse af præste-, provste- og bispeembeder og om behandling af folkekirkelige retssager; de behandledes sammen med Appels forslag og derefter af det af Lt. nedsatte udvalg om menighedsråd⁵⁵. – 17/11 skrev A. hjem om sin forelæggelse: »Grev H. var der, men hilste ikke paa mig. De frikonservative vil desværre atter vælge Steffensen ind i Udvalget. Hele Historien fra ifjor vil gentage sig. Jeg er lige ved at blive utaalmodig. Nu faar vi se. J.C. hoverer vist i Stilhed. – Det er vanskeligt at lovgive paa det kirkelige Omraade. Det er umuligt at faa den

54. Om Vilh. Hansen som bispeemne se Kh.S. 1994 121ff. 131-32. – Ostenfeld (1864-1934), Sjællands biskop 1911, 1923 alene Københavns biskop. – O.V. Ammundsen (1875-1936) professor i kirkehistorie 1901-23, biskop Haderslev 1923.

55. De 7 Højremænd – inklusive H.C. Steffensen – havde anmeldt forslagene 24/11 og indbragte dem 29/11 289-92. Forslag til lov om »Folkekirkens Forfatning« og »Besættelse af Præste-, Provste- og Bispeembeder i Folkekirken« og om »Behandling af folkekirkelige Retssager«, 1.beh. 382f. jfr. 338-82, hvor forslagene henvistes til udvalget om menighedsråd. 7/6 afgav udvalget beretning derom, forslagene var faldet og derefter var der ikke arbejdet videre med dem.

levende Strøm til at rinde i Lovforslag. Hvor ser det rimeligt ud, at de tre [Tros] Artikler er det mindste Præsterne kan forpligtes paa, saaledes som J.C. skriver det i Aalborg Amtstidende«. Det må en præst kunne sige ja til, men kan han forpligtes derpå med juridiske bånd, er en anden sag. »Ostenfeld og Ammundsen er enig med mig«. – 19/11 fortsattes: Socialdemokraten viser, »at Hr. Borgbjerg i Vinter aabenbart vil vende Klørerne til. Han paastaar, at jeg gaar J.C.s Veje«. Det nye er, at en menighed via menighedsråd og tjenstlig vej kan søge at få en præst afskediget, følger ministeriet ikke bispem, går sagen til doms. Borgbjerg »mener, at alle Arboe R. for Fremtiden vil blive afsat. Tvertimod havde jeg nær sagt. Nu beror det paa Menighedsraadet«. – »Jeg skal til privat Forhandling med Højre. Det tyder paa ændret Stilling, »Kr.Dagb.« var jo igaar noget skikkeligere«. Men 22/11 hedder det bl.a.: »Landsmøderne tegner forfærdeligt godt for Indre Mission, 3000 Delegerede fra 600 Sogne«. Grundtvigske taler om et landsmøde i januar. »At der er Liv i Tingene, maa man jo indrømme«. Jeg »talte i Aften med den radikale Pastor Poulsen og fik derigennem Indtrykket af, at de radikale ogsaa gerne kunde finde paa at bryde med mig. Det vil dog ikke gaa saa let. Naar blot de grundtvigske ikke falder over mig for disse Afskedigelses §§ers Skyld«.

Det er trods alt lønsomt at lade Appel føre os frem gennem samlingen 1911-12 om »vor« sag, hvorom han nu skrev til hustruen 30/11: »Med Kirkelovene har jeg ikke arbejdet de sidste Dage. Holstein forelagde jo sine Forslag igaar, men sagde ikke meget. Kun gav han Biskopperne en ordentlig indirekte Omgang ved at sige, at baade Afgørelsen i den Arboe R. Sag og Biskoppernes Udtalelser om Menighedsraadene viste, at Kirken trængte til at faa Mæle. Han har dog nu hilst paa mig, og vi var enige om, at nu maatte det gaa lidt hurtigt. Han vil opnaa, »at jeg skal gaa ind paa, at der i Loven indsættes en Bestemmelse om, at »denne Lov gælder, indtil en Lov om Kirkens Forfatning gives«. Det vil J.C. selvfølgelig finde, jeg burde gaa ind paa, men det kan jeg ikke. Jeg har tydelig sagt, at jeg kunde gaa med til, at der naar Tiden gik, og Forholdene krævede det, atter blev nedsat et Kirkeligt Udvalg til at tage Kirkelige Lovgivningssager under Overvejelse«, »hvor er det Smaa-ting, det drejer sig om ...:« – 1/12: »Idag talte jeg med J.C., som erklærede, at han ikke forlangte ud over, hvad jeg havde foreslaaet i Menighedsraadsloven... De frikonservative meddelte mig fortroligt, at Steffensen ikke bliver deres Repræsentant ... Det betyder, at Sagen ikke bliver syltet«. – 4/12: »Ministtermødet endte med, at jeg fik Tilslutning fra alle Sider, mindst dog fra Kl. B. Det var meget rart for mig, thi saa staar jeg mere tryk« i Lt. – 6/12: »Jeg syntes, det gik godt i Dag i Lt.

langt over Forventning. Jeg tror navnlig, at jeg fik Held til at sige gode Ting og til at klemme Holstein op i en Krog ... Nu tror jeg paa, at der maaske er en Mulighed for en fornuftig Ordning. Adskillige af Højre kom for at lykønske mig. De tog Afstand fra Holstein. Nu drejer det sig om en Kamp for og imod Bogstavtrældom. – I denne Kamp vil alligevel mange gaa med«. – 12/12: »Moltesen var rent tosset med en Skamros« over brygger Jacobsen og »hans Spir til Vor Frue Kirke« [hvad der tidligere skrevet herom er udeladt]. Han endte med at udtale: »Heldigvis har Dr. Jacobsen Udsigt til at leve længere end den nuværende Kultusminister har Udsigt til at være Minister«. Det bliver morsomt at se historien i bladene⁵⁶. – 16/12: »Moltesen havde jeg en lang Samtale med i Dag. Jeg tror, han var ked af Sagen«. – Men 13/12 havde Venstre møde med dets redaktører, deres »formand« Chr. Nielsen, Ringkøbing udtalte: Situationen er ikke god, men ikke værre end ventet. »Den kirkepolitiske Situation øger Vanskelighederne og kun en Vedtagelse af det foreliggende Forslag i det væsentlige, som det er forelagt, kan hjælpe ud over Vanskelighederne« her. Konsejlspræsidenten ... »Omtalte kortelig den kirkelige Strid og manede stærkt til Enighed og Sammenhold«. Red. Nygaard, Odense efterlyste en præstelønningslov, som vilde bedre på forholdene. Kultusministeren redegjorde for situationen og omtalte forarbejdet til lønningsloven.

Appel havde et lovforslag om *Skole-tilsynet*, det behandledes i parti-et 9/1 1912 og i brev fra A. samme dag hed det: J.C. ønskede, »at Skolen skulde have sit eget pædagogiske Tilsyn, men mente ikke, at Tiden var moden dertil«, så det burde ende med en udvidet skolekommission. Moltesen var imod provsten som tilsynsførende, præsten burde vælges ind i skolekommissionen, men konsulenten burde erstatte provsten. Konsejlspræsidenten (e. partiprotokollen) »mente ikke, at Kravet om et nyt Tilsyn var vokset ud af Befolkningen, men var rejst af Lærerne, særlig de socialistiske og de radikale. Dette var Begyndelsen til at faa Religionen ud af Skolen. Talte stærkt imod Amtsskolekonsulenter«. Var ikke begejstret for forandringer, men forslaget var en lempelig ændring. Appel var forberedt på de mange meninger og var ikke mod en mangesidig tale og kritik i salen. – 13/1: 1. behandling af skoleloven forbi, gik ikke saa daarligt, men jeg tror at friskolefolket skal rejse sig, selv om de

56. Det endte med et lovforslag om at staten overtog vedligeholdelsen af spiret, det fremsattes 22/11 2205-07, og til l.beh. i Ft. 12/2 1912 2989-3057 kom Moltesens bemærkning. Der nedsattes et udvalg, det afgav betænkning Till. B 619 og der kom 2.beh. 7/2 4870-4932, hvor forslaget faldt på en dagsorden, at Ft. var utilbøjeligt til at lade staten overtage vedligeholdelsen, så det var unødvendigt at fortsætte med sagen.

har sagt mig, at de var tilfredse. »J.C. er jo ude imod mig i »Tiden«, og jeg maatte i dag polemisere lidt imod ham. I al Skikkelighed, men han er ikke god«. Valget til udvalget gik Moltesen og Stensballe forbi »skønt de begge havde været et trofast Ekko af J.C.«. Laurs Rasmussen, Ringe fra Friskoleforeningen som igaar var her, gik til J.C., der betroede ham, at han syntes godt om Skolelovforslaget, og at han og jeg egentlig, naar der gjaldt Kirke- og Skolespørgsmaal var enige ... det er saa vanskeligt at forstaa. Alle mener, at han har lagt i Vejen for Lovforslaget alt det, han kunde«. – 17/1: »Fyns Tidende og Sorø Amtstidende er ikke længere Ministeriet venlige. De forbereder en ny Tid, et nyt Ministerium. Hvem? Ja, ja, det ved jeg ikke. J.C. vil sikkert betakke sig under de givne Forhold«. En kultusminister kan de sagtens få, Moltesen eller Laursen⁵⁷, et langt skridt fra det grundtvigske. »Moltesen er et Ekko af J.C. Skoleloven staar ikke ilde. Maaske det gaar, og saa bliver det et Nederlag for J.C., der jo vil have Amtskonsulenter ... Præstelønningsloven er snart færdig. Den vil vække megen Forhandling og meget Røre«. – 26/1: Så kom »det mest spændende, nemlig Forhandling med Lt.s Udvalg om Menighedsraadsloven. Det er jo ret afgørende, thi naaes der ikke en Overenskomst med Højre, saa falder Sagen igen«. Grev Holstein var meget elskværdig. Han ligner ikke sig selv fra ifjor«, egl. skiller kun garantierne for menighedsrådsmedlemmer, hvor jeg ikke giver efter. Jørgen Pedersen »lovede mig, at Spørgsmaalet om Garantierne skulde ikke blive fraveget af ham og Venstre. Rimeligvis kan Loven faas for den Pris, at Præsten bliver Formand«, det vil måske koste radikale stemmer, selv mener jeg ikke loven bør strande derpå.

2/2: Jørgen Pedersen har lavet en kedelig historie, har sagt ved Fyns Tidendes generalforsamling: Menighedsrådene bliver der intet af, og de bliver så verdslige, at de næsten er sogneråd; skoletilsynsloven bliver der heller intet af, så må ministeren gå. Det må han alligevel, Askov kan ikke undvære ham. Det er sagt af en dreven politiker, hensynsløst mod mig som mod Askov. De radikale er glade, gerne så de mig væltet og de får vind i sejlene. Kl. B. »er meget ked af det. Jeg kommer vist til at forlange den frem i Partiet, saa vil det jo aabenbares, om J.C. staar bag ved. Man saa skal det ogsaa frem«. – 8/2: »Affæren Jørgen Pedersen generer mig meget. Det viser en vis livegen Holdning blandt Lt.s Venstre. Maaske er der intet at gøre for en grundtvigsk Politik m.H.t. Skole og Kirke. Saa er der jo intet at gøre, og saa vil jeg helst hjem«. – 9/2: Partimøde. Næsten alle medlemmer tilstede. En sag var hurtigst expe-

57. N. Johan Laursen (1855-1930) cand.teol. 1882, redaktør af det nystiftede grundtvigske »Aarhus Folkeblad«, 1903-24 præst ved Århus domkirke.

deret. »Saa spurgte J.C. om der var nogen, der ønskede at fremføre andre Sager. Jørgen Pedersen meldte sig. Han gav da en Skildring af, hvordan efter hans Mening Stillingen var i Lt. overfor Menighedsraadene ... Højre synes utilbøjelig til at forlade hinanden dvs. til direkte at forlade Holstein«. Om avishistorien mælede han ikke et ord, en del andre talte derom, bl.a. Kl. B., »der tog meget valent paa Sagen. Saa bad jeg om Ordet, J.C. blussede, men jeg gik op til Bordet og tog Plads ved siden af ham«. Det skulle være højtideligt. Jeg sagde at J.P.s fremstilling om lovforslaget var ikke ny for mig. Men det var offentlig kendt, at J.P. på vel et privat og dog et blandet stort selskab har udtalt, at forslaget umuligt vedtages, og så går ministeren, han kan ikke undværes i Askov. Jeg kaldte det underligt, om Lt. ved at forkaste en lov kunne forjage en minister. Så kom Tange og stadfæstede, at sådan har J.P. »virkelig udtalt sig«. J.C. spurgte, om J.P. ville have ordet, det ville han ikke. »Saa tog J.C. Ordet og sagde, at dette kunde Partiet jo ikke gøre noget ved«. Partiet skulle ikke bestemme, om ministeren skulle gå, det måtte han og hans kolleger om. »Altsaa J.C. stillede sig meget forstaaende til« J.P.s spådom om, at jeg skulle gå. Moestrup⁵⁸ sagde da, at der ikke i Ft. var tale om at gennemføre de forlangte garantier ud over, hvad jeg kunde gå med til. »Hertil svarede J.C.: Vi har dog tidligere i 6 Aar levet under disse Garantier og vi kan vel leve med dem igen. Herpaa maa Loven ikke strande«. Altså går jeg imod, får jeg J.C.s stemmer imod mig. »Det vandt intet Bifald, men en alm. Knurren. Hurtig sluttede J.C. af og udtalte: jeg haaber ikke, at denne Episode skal bringe Uro i Partiet«. Mange kom og takkede mig, ingen misbilligede det. Mine kolleger har givet tilslutning til mig ... »Det er nu klart, at J.C. vil modarbejde mig. Men jeg gaar ikke til Side godvillig. Jeg er vel i Kraft, og jeg nægter ikke, at jeg er stridslysten«, så jeg gerne ser »et Opgør, saa faar vi se, hvor Flertallet i Venstre staar«. Der er mange, som ikke gerne ser mig kostet bort... Udenrigsministeren sagde: »Ja skal De gaa er der flere, som skal gaa«. – Ostenfeld har efter Holger Petersens anmodning i Lt.s Højre talt lovforslagets sag. Holstein ligefrem forhørte sig »om hans Rettroenhed« og Ostenfeld gav ham »et godt og skarpt Svar« men jeg tror at en og anden afdæmpedes af »at Sjællands Biskop siger de Løfter betyder intet, og at han i Øjeblikket ville anse Kravet om en Forfatning forfejlet«. Norby sagde: »Ja det er Tydeligt, at Biskoppen gaar Ministerens Ærinde«. Ostenfeld svarede med nogen virkning, at han havde sin

58. N.K. Moestrup (1854-1925) gårdejer, direktør i landhypotekforening, MF 1895-1913, fra Venstrereformpartiet til Venstre. – M.P. Tange (1871-1943) husmand, gård-ejer, MF 1910-13, 1920-24 og 1926-32, Venstre.

mening, og ingen kunne betvivle, at han handlede »med Følelsen af sit kirkelige Ansvar« ... Man anførte idag mod O. i Thinget, at Kristelig Dagblad havde oplyst, at »Ostenfeld ikke kunde staa paa Daabsbenedelsens Grund. Dette havde O. i meget stærke ord tilbagevist med Foragt og betegnet »K.D.« som uvederheftigt menneske der skrev mod bedre Vidende ... Det hele ligger i Kaos. Det er interessant men lovlig spændende. Hjem kan jeg ikke rejse under disse Forhold. Nu har jeg Følelsen af, at den store Afgørelse staar for Døren. ... Jeg tror, jeg kan sige, at min Samvittighed er god. Men jeg har jo en Fornemmelse af, at denne Rigsdagsluft i Længden ellers nok kan dæmpe Samvittighedens Røst. Thi det er de mange uforudsete Begivenheder, der kræver hurtig Indblanding, hurtig tagen Parti, der ikke tillader rolig og besindig Overvejelse« ... »Jeg er ked af, at mit personlige Forhold til Jørgen P. vanskelig lader sig genoprette«.

10/2: »Provst Petersen kom i Dag og fortalte mig, at i Højre er det meget almindeligt, at man ønsker J.C. tilbage og intet vil, saa længe jeg sidder«. J.P.s ord har bestyrket dem i, at jeg er til at få bugt med. Skal jeg forlade valpladsen uden sværds slag eller kæmpe for mine lovforslag? I et ministermøde i dag gik det noget varmt til, men der var ikke vaklen, men den kirkelige kamp har vel svækket min stilling noget. Aftalen var, at jeg skulle komme hjem, måske bliver det tomhændet. Bli-ver jeg kan jeg måske hindre til næste valg, at der ikke sker noget rent galt. »At J.C. er rede til at »slaa« mig, tvivler jeg ikke om, men nogen personlig Uvillie er der jo ikke«. ... »Saa er jo Spørgsmaalet, om jeg skal sætte alt over Bord og vælge Politik... Det har jeg slet ingen Lyst til. Men hvad? ... det er jo bekendt, at jeg kun har Orlov til Sommer«. – 20/2 fremkom en *offentlig* udtalelse fra lærerkredsen, at A. fuldstændig frit kunde vælge tidspunktet for sin tilbagevenden til forstanderstillingen. – 21/2: »J.C. har jeg talt med; han udtalte sin Glæde over, at det ikke var en af hans nærmeste Venner, der havde været saa ubesindig som J.P.« – 21/2: Min stilling er, »at jeg ikke vil kunne tænke paa at opgive Askov for Politik ... J.P.s Udtalelser har bevirket, at man i Landstinget regner med, at jeg i alle Tilfælde gaar til Foraaret«. Mine kolleger i ministeriet mener, at jeg må erklære mig i idetmindste i partiet. »Jeg har Fornemmelsen af, at man halvvejs ser paa mig som »forhenværende« fra mange Hold ... J.C. selv har de milde Øjne – men Dolken er maaske i Ærmet. Nu faar vi se, jeg er forberedt paa alt. Derfor er Udtalelsen hjemmefra ... mig meget kærkommen«. – 28/2: Dagen er gaaet godt for mig. I Partiet fik jeg ved J.C.s Hjælp Bemyndigelse til at fremsætte Lovforslaget om Forbedring af Universitetslærernes Lønningsforhold. Der var *megen* modstand fra Bøndernes Side, men J.C. sagde: »Var jeg

i Appels Sted, gjorde jeg som han«. I Lt. havde vi en meget (?ulæseligt) Forhandling, der *maaske* kan føre til et Resultat. Ingen Ukvemsord af nogen Art«. – 3/3: »Middagen i Aftes var meget munter. J.C. var jo ogsaa med, og han var i stort Humør, og vi spøjede med de politiske Uoverensstemmelser og forligedes meget godt ... Der kan være noget farligt i, at J.C. sidder som Partiets Formand og samtidig er fritaget for at tage Del i Debatten i Salen. Men paa den anden Side er Forholdet jo dette, at han alligevel ikke tager del i Forhandlingerne: »Min Tid er ikke inde; der er ingen stor Sag, der kalder paa mig. Hvad vi tumler med, er Smaating. Iaftes sagde han: Finansministeren og Kultusministeren har jo de Sager, der i Øjeblikket betyder noget. Lad os ønske dem Lykke til at tage Vanskelighederne«.

4/3: »Menighedsraadsloven skal – om intet nyt indtræffer for paa Fredag ... I Ministermødet i Dag forelagde jeg Præstelønningsloven, der ... maaske snart kommer frem«. – 6/3: »Højre har i Dag holdt Møde om Menighedsraadsloven. Forleden blev det jo konstateret, at Højres enkelte Medlemmer stod frit i denne Sag, idet Holstein meget stærkt fremhævede, at for ham og hans Meningsfæller var det ikke Partipolitik men udelukkende kirkelig Interesse, der bestemte Stillingen. Heraf tog jeg Anledning til at udtale min Glæde over, at Spørgsmaalet kunde blive afgjort af rent saglige Hensyn. Hertil svarede intet« – men ved partimøde har partiet efter sikkert forlydende bundet sig til visse ændringsforslag til 3. behandling. – »Men jeg blev i Dag ført op paa Bjerget og en Frister« viste mig herligheder jeg kunne få, »om jeg vilde give efter m.H.t. et Løfte om en Forfatningslov og om en ny Form for den Erklæring, de valgte Menighedsraadsmedlemmer skal afgive, i Retning af Trosbekendelse. – Der var fagre Udsigter: Skolelov, Præstelønningslov, Omdannelse af de teologiske Studier, Lønningslov for Universitetet – og endelig »Kirkefolkets« svundne Tillid til Ministeren vilde vende tilbage, en »historisk« Stilling var ham sikret osv.« – 7/3: »Jeg har forsøgt at faa de radikale med paa at forsøge at stemme Højres ny Ændringsforslag ned og næst sende de Frikonserveres til Ft. Men det lykkedes ikke. Vi mangler to Mand! ... gamle Estrup har atter trodset Besværlighederne og er kommen tilstede for at gøre Udslaget⁵⁹. Saavidt jeg kan se, er Menighedsraadsloven ikke gennemførlig i en for mig antagelig Skikkelse. Om Venstre saa vil tvinge mig, faar vi se. Jeg tror det

59. Estrups kirkelighed se Ditlev Tamm: Konseilspræsidenten 350: skeptisk overfor menighedsrådene og 363: grundlovens løfte om en kirkeforfatning, så kirken fik indflydelse på sine egne sager, var udsigtsløst.

næppe. De tør ikke. Ellers er der vist Lyst til det«. Stemningen bliver mer krigerisk, egl. vil jeg helst et stort opgør. Det er »meningsløst at spille Tid og Kræfter paa denne evige Strid med ukirkelige Højremænd om Kirkelige Ting, ... De Herrer, som intet personligt Forhold har til Kirken optræder som dens Forsvarere sammen med Socialdemokraterne overfor Rigsdagens dog mere kirkelige Parti? – Nu kommer de med Din Faders Forslag om, at det Kirkelige Udvalg skal blive staaende, men kun indkaldes, naar Ministeren finder det ønskeligt«. På tirsdag vil man atter spørge mig, om professor Schrøder ikke betyder noget i mine øjne, ren komedie⁶⁰. ... J.C. skal være formand i Ft., og Sigurd Berg MF i en ledig kreds, da A. Thomsen bliver kongevalgt ML. Der vilde Kl. B. have Fr. Bojsen, vil han?⁶¹ – »Vrøvl og sludder det meste. Personlige Kævlerier, Magtsyge, Snæversindethed, Misundelse osv.«

10/3: Grunden til at jeg *skal* være her er, at i morgen kommer der klarhed over stillingen ved 3. behandling, ved 2. beh. blev de frikonservatives forslag vedtaget, egl. er der kun ét punkt hvori jeg er uenig, præsten som født formand. Det lægger J.C. og Venstre »megen Vægt paa; det er jo politisk, ikke et kirkeligt Spørgsmaal«. Men Højre har stillet sine spørgsmål og, hvordan sagen kommer i Ft., helst vil jeg have de frikonservatives, så er stillingen klar ved et kommende fællesudvalg. Venstre og frikons. 27. st. tilbage de andre med 38 st. »Nu vil de Radikale nok sige »Stemmer ikke«, og hvis 4 går over bliver der 30 tilbage, og vi fik 31. »Disse 4 gælder det om«. Men i Fredags kom Sylow til Kl. B. og ønskede til lykke med, at 4 er løbne. Jeg udtalte tvivl. »Gu gør de saa«, sagde Sylow »og det er ogsaa det fornuftigste. Det synes jeg sku; men jeg svigter ikke Partiet«. Det vil vise sig ellers vil de radikale stemme ja, hvis jeg siger, at jeg ikke tager imod forslaget, hvis Ft. vedtager det, som det er og så vil socialdemokraterne sige »stemmer ikke«, så bliver der 31 for og 30 imod. – »Se dette sidste vilde jeg paa en Maade helst, ti jeg vil ikke gerne have Forslaget just som det er«... – »Egentlig ønsker jeg [menighedsrådsloven] for ikke at faa noget værre. – En Præste- og Lønningslov vilde jeg helst have. Undertiden gider jeg ikke

60. I KU var Ludvig Schrøder ikke blevet overbevist om, at et kirkeråd var nødvendigt som en fast institution, udvalg som ministeren kunne indkalde måtte være nok, KU 5. samling 1906 1254f. – L.S. blev i KU så ilde behandlet, at det tog han sig meget nær.

61. 1913 søgte Berg forgæves valg i sin gamle kreds, Frede Bojsen afslog at indtræde i Lt., trods opfordring fra Kongen, der kom broderen seminarieforstander Peter Bojsen (1838-1922) 1912 som kongevalgt sammen med Anders Thomsen (1842-1920), Ft.s formand 1905-12.

se det for mine Øjne. Nu har jeg 8 Gange forsvaret det i Thingene»⁶². – 12/3: »Ja, nu er altsaa Menighedsraadsloven gaaet ned i Ft. i Højres Klædedragt. Vi kunde egentlig godt have trumfet de frikonservatives Forslag igennem, men Grev Frijs kom tilsidst og mente, at der var den Fare ved at gøre det, at Højre atter blev trumfet sammen. Nu er Højre faktisk delt, Loven er efter alle Solemærker at dømme nogenlunde sikker i en antagelig Form. – J.C. har været meget flink og rar. Han vilde nok have hjulpet til, at den mere frisindede Form kunde blive vedtaget. Han tilbød mig i Formiddags, at han, hvis Loven skulde blive standset, strax vilde forelægge mit Forslag i Ft. Det betyder, at han foreløbig har givet sig paa de afgørende Punkter, nemlig Forfatningen og Trosbekenndelsen... Jeg maa se at faa talt med J.P., der nok gaar og er ked af det. Han hører jo dog til dem, jeg paa mange Maader staar nærmest«.

13/3: »rædsomt kedelige Dage herinde«, en så »personlig Politik, der kun kan nedsætte Venstre, skønt det er de radikale, der har Uret. – J.C. synes heller ikke om den Slags Debatter; han er ikke saa lidt af en »honet« Mand, som han siger om K.M. Klausen»⁶³. Nu er Forhandlingstiden inde. Menighedsraadsloven er meget brændende. Det viser sig, at Holstein gaar videre end det gamle Højre er med« det måtte han i dag sige Moltesen. »Følgelig bliver Forliget derfor efter alle Solemærker at dømme dannet »til Venstre«, og ikke som det en Tid saa ud »til Højre«. Det er jeg selvsagt mest tilfreds med«. Men før afstemningen ved ingen hvormange af Højre, der går med, så situationen vil ligne den i fjor. – Referatet fra partimøde 19/3 må kaldes intetsigende! – 21/3: Anders Thomsen kom til mig om at blive valgt i Aars-kredsen, han var bange for at stemmerne ikke ganske let samledes om Sigurd Berg. Thomsen sagde: Han er ikke vel set. Der kommer rivninger om rigsrettens betimelighed m.m. »i det noget sammensatte Regeringsparti«. Kl. B. vil meget nødig have S.B., det vil se ud som kongevalget bruges til hans oprejsning. Kongen ønskede Frede Bojsen, skrev endog til ham. Kl. B. mente, at kom jeg til Aars vilde det styrke min og regeringens stilling. – 22/3: I dag kom lovforslaget i Ft., meget stilfærdigt går det uden udvalg for hurtigst muligt at komme tilbage til Lt. – 25/3 i morgen 2. behand-

62. Forslaget fremsat i Lt. 17/11 218-22, 1.beh. 338-82, 16/2 udvalgsbetænkning Till. B 809, 28/2 2.beh. 710-40, hvor Holsteins 3 forslag forkastedes, 12/3 3.beh. 900-19, her vedtoges en stærkere erklæring fra de MRne indvalgte og »som Surrogat for en Kirkeforfatning« et KU som ministeren kan indkalde samt et reduceret løntilskud på 25.000 kr.

63. K.M. Klausen (1852-1918) kommunelærer, MF 1895-1918. Fra den fælles tid i finansudvalget 1895-1900 var der et godt forhold mellem J.C. og Klausen, det kom også frem i Klausens tale om J.C. da rigsretssagen blev rejst.

ling. »De radikale har stillet ændringsforslag, som skal forkastes. Oppositionen fra deres Side skader ikke Sagen«. – 29/3: Lovforslaget var også for i dag i Lt. »Det blev ligeledes sendt til Ft., hvorfra den ogsaa kommer tilbage til Lt. i Morgen, hvor der saa skal nedsættes Fællesudvalg«⁶⁴. – 12/4: Samtale med Holstein som sagde: »Aandeligt og kirkeligt var vi vel ikke saa uenige, men han var Talsmand og Repræsentant for den konservative Ide. Og til den hørte, at det ikke gik an at slette Garantier eller at gaa bort fra, at det maatte ikke overlades til Menighedsraadenes fri Afgørelse, om der skulle en Overbygning i Form af en Kirkedag til. Det vilde Lt. være medbestemmende om, det skulle afgøre, hvem der skulde i en saadan Repræsentation. Med andre Ord: det var rent og skært et politisk Spørgsmaal ... Idag spiste jeg Frokost med J.C. paa hans Formandsværelse. Han var meget venlig. Vi blev enige om at forsøge uden Holstein. Det glædede mig, thi med Holstein er der vist ingen Vej for mig, slaa af paa det afgørende vil jeg ikke. – Moltesen er ingen heldig Ordfører, og han er desuden inde paa, at det gør ingenting, om der i Loven kommer et Løfte om en Forfatning, thi man har ikke nødig at indfri det Løfte. Det vil jeg ikke tiltræde, thi det vil kun bringe Sorg og Bedrøvelse siden. – J.C. talte ikke et Ord«.

15/4: Om Skoleloven, J.C. sagde intet til indledning om skolelovens behandling. Ordføreren talte kort. »Saa kom J.C.s to Drabanter: Stensballe og Moltesen. De talte dog ikke som J.C.s Mund. Stensballe talte i Tilslutning til Højre, Moltesen i Tilslutning til Socialdemokraterne, men de havde begge J.C.s Tanker«. Ellers talte ingen, heller ikke jeg. – 15/4: Om lovforslaget om MR er det klart, »at Forliget skal ske til Venstre og ikke til Højre. Det betyder, at jeg ikke kommer til at staa af, men maa jo ogsaa betyde, at helt sikker er Sagen ikke«. – 16/4: »Moltesen er ikke en heldig Forhandler om Menighedsraadsloven, han har nemlig indtaget det Standpunkt, at han meget vel kunde tage Holsteins Forslag om en §, der siger: denne Lov gælder indtil en Lov om Folkekirkens Forfatning kommer. Han er vist mest optaget af at berede sig en Fremtid i J.C.s kommende Kabinet. Men der bliver mange om Budet«. – 20/4: Hele dagen stærkt optaget, 3 forslag i rigsdagen og så i ministeriet. – »Ja, det er som om det gaar. Menighedsraadsloven er god. Den tror jeg vanskelig kunde blive bedre, dvs. mindre farlig som Forløber for en Kirkedag. Over den er der alm. Glæde i Venstre. Den har lettet en Sten fra manges Hjærter. De var bange for at komme til Valg uden denne

64. Ft. 1.beh. 22/3 6599-6636, 2.beh. 26/3 6689-92 tilbageførsel til oprindeligt forslag, 3.beh. 28/3 6795-97 R og S undlod at stemme. – I Lt. 29/3 eneste beh. 1262-63 fællesudvalg ønskes, Ft. 30/3 eneste beh. 6906-08 fællesudvalg ønskes ogsaa.

Lov. – Skoleloven er det igrunden gaaet over al Forventning ... Nu er det klart, at jeg helst saa Skoleloven og Lønningsloven gennemført ... Onsdag: »Menighedsraadslovens Vedtagelse ... Da må jeg jo tage Afsked med Holstein«, han er nok stadig meget ked af, at forliget ikke blev med ham. – Vel natten mellem 25-26/4 i sporvogn: »Du ved af Samtalen, at Menighedsraadsloven nu er sikret. Venstre, Radikale, Socialdemokrater [for første gang] og Frikonservative i Fællesskab. Det er godt. Intet slaaet af, J.C. har ønsket *tillykke*⁶⁵... Egentlig er jo denne Udgang et Nederlag for J.C. Skolebetænkningen ligesaa. Hvordan det skal gaa aner jeg ikke. Han er så venlig i disse Dage; han er ligefrem elskværdig«.

Det fordrer begrundelser: Borgbjerg havde ved eneste behandling i Ft. 25/4 af fællesudvalgets indstilling tilsagt støtte fra hans side, da både statsstøtte til præstelønninger og afskedigelsesparagrafferne var udeladt. Men der var flere fremskridt fra 1903-loven: Der var ikke tale om en personlig trosbekendelse aflagt af de i rådene indvalgte, og valgretsbestemmelserne var ens for land og by, præsterne var ikke fødte formænd i rådene, og mens ministeren efter 1903-loven kunne høre menighedsrådene ved valg af præst – dette vage var godt nok »blevet ført ret kraftigt ud i Livet af den daværende Kultusminister«, hvorved var skabt »en vis Praksis« – det var her blevet »en Ret« for rådene at blive hørt, og mens de skulle »have støttet Præsten til Fremme af det kristelige Liv« så blev præsten nu ganske uafhængig af menighedsrådene i sin sjælesorg og sidst det store hovedfremskridt at der nu ikke er antydning af sammenhæng mellem rådene og »en centraliseret Kirkeforfatning«, ligesom rådene ikke længere er midlertidige.

Povlsen indvendte, at når menighedsrådene ikke skulle indstille begge præster ved en kirke, kun sognepræsten, så var det aht. mindretallet, at den anden præst kunne ministeren indstille. Povlsen måtte så pointere, at når evangelisk-luthersk var indføjet i den erklæring de valgte i MR skulle underskrive, så var meningen ikke at den kunne bruges »til at udrense af de folkekirkelige Embeder rationaliserende Præster« eller hævde ret tolkning, så dermed var al tale om den tålsomme folkekirke forstummet, som Kristeligt Dagblad hævdede, men Povlsen svarede dertil, »at som det evangelisk-lutherske i over et halvt Aarhundrede har tilladt den taalsomme Folkekirke, saa den højtærede Kultusminister

65. Fællesudvalgets indstilling Till. B 2423. Et flertal V, R, S og Frikonservative for lov i Ft.s affattelse, afskedigelsesparagrafferne faldt bort. Ft. 25/4 eneste beh. 7839-72, forslaget vedtaget med 82 stemmer, også R og S – Lt. 26/4 eneste beh. 1429-51, vedtaget med 32 st. mod 23.

med fuld Ret kalder den taalsomme Folkekirke den historiske Folkekirke i Danmark, vil det samme selvfølgelig være Tilfældet i Fremtiden. De to Retninger indenfor vor Folkekirke, de rationaliserende og de gammeldags troende ... staa i Virkeligheden i vor Folkekirke med samme økonomiske og historiske Ret. Lad os, der ere Modstandere af Rationalismen, huske, at vi maa kun føre Kampen mod Rationalismen med aandelige Vaaben, og lad Sognemenighederne være paa deres Post og vælge deres Præster, som det nu passer dem« og snarest også få indflydelse på deres afskedigelse.

Tilbage er kun nogle afsluttende bemærkninger fra forhandlingen i Ft. Appel udtrykte glæde over, at KUs arbejde på mange områder fik betydning for det praktiske kirkelige liv. »Der er en Mængde Opgaver der trænger til at røgtes«. Det er ikke sket ved ministerielle cirkulærer, men ved lovordninger. Nu venter en formentlig praktisk gennemførlig præstelønningslov, der tager hensyn til menigheder og til præster. Afskedigelsesparagrafferne er udgået, men der kommer et lovforslag om »den folkekirkelige Retspleje«. Moltesen understregede, at Venstre har her fulgt sin »hele politiske Fortid«. Folkekirken er »evangelisk-luthersk. Man siger, at den danske Folkekirke er en taalsom Folkekirke«. Tålsomhed bliver man som med ordet tolerance, »uhyre træt af ... for der er i det Udtryk for en Overbærenhed, som man maa bede sig fri for«, nærmest som om folkekirken »er en Bænk, hvorpaa vi alle kunne sidde. Men det er den ikke. Hvorvidt Grænserne skulle sættes, hvor lang Bænken skal være, beror paa Tiden og paa Omstændigheder ... paa, hvor kraftigt det kirkelige Liv nu en Gang er«. Den har en bestemt type, evangelisk-luthersk, den har i symbolerne »historiske Milepæle, men heller ikke mere, derfra udvikle vi os«. Det er »det kristelige Liv, det kommer an paa, og det er det, vi ved denne Lov ikke har sat Skranke for, men netop, som jeg haaber, banet Vej for«.

Men J.C. Han tog jo slet ikke ordet under behandlingen af menighedsrådsloven 1911-12.

Loven vedtoges i Ft. 25/4 med 82 stemmer, radikale og socialdemokrater inclusive, og i Lt. 26/4 med 32 stemmer for, 23 imod.

Det er jo menneskeligt at søge trøst for egne nederlag hos andre. Appel havde ikke ret i, at 1912-menighedsrådsloven var et nederlag for J.C. Men denne opnåede ikke, at hans ønske om at MRne kunne støtte præsten i kristeligt arbejde, kom med. Ellers passede den J.C.: men ikke Appel, som dog på sin side havde begyndt med, at præsten skulle bekendtgøre menighedsrådsvalg fra prædikestolen og lægge menigheden på sinde »at vælge Mænd og Kvinder med godt Lov, kristelig Erfaring

og kirkeligt Sindelag«. – A. havde begyndt sine planer i 1910 sammen med Begtrup om en kirkelig ordning, mindre institutionel end med »Menighedsråd«, de skulle om muligt være foreløbige og loven derom vel afløses af en præstevalglov og præstelønningslov, sådan må det oprindelig være tænkt. Men det viste sig, at »desværre er [MR.loven] ikke til at undgaa« (1/10 1911). Appel ønskede den »kun for ikke at faa noget værre« (10/3 1912). J.C. havde først udtalt betænkelighed overfor A. ved de forstærkede menighedsråd. De snerpede hen ad Venstres stilling til præstevalg i 1870'erne, hvor der ikke kom nogen love derom, fordi Venstre fordrede at sognets fremmødte flertal skulle afgøre hvem der blev dets præst, mens Kultusminister Hall kun vilde følge en enig indstilling, ellers voldte det skade og uro i sognene. J.C. ville et fast råd for sognene, som ved valg skulle stå til ansvar, og ikke en præsternes og bispernes kirke, for »hvad enten man ser paa Kirken rent aandeligt talt, hvor Ordet Kirke jo maa betyde noget, som hører Herren til, eller man ser paa Kirken mere juridisk, kan det ikke blive Præsterne alene, det maa være hele Samfundet, det maa blive samtlige dem, som bærer dens Byrder og nyder dens Goder« (Ft.Forh. 1897/98 394).

Men hvorfor var Appel så usikker overfor J.C.? Vel dels fordi han 1909 havde tvunget Neergaard til at træde tilbage, såmænd også påvirket af de radikales og socialdemokraternes skarpe angreb på J.C., og også kronprinsens angreb på ham. Appel var ikke glad for MRne og var nok bedre orienteret om det kirkelige Udvalgs arbejde, hvor hans svingerfar og hans departementschef Damkier havde været med, end om J.C.s arbejde for menighedsråd 1900 og 1901-03, hvor J.C. fra 1900 vidste fra bispernes udtalelser, at der måtte nogle kirkelige sikringer til ved valget og valgbarhed, og 1903 kunne han også godtage et kirkeligt Udvalg, om han vilde have menighedsrådsloven vedtaget, og det vilde han. Derfor indrømmelserne. Appel havde ikke ret i, at hans egne love hindrede at der blev bygget videre ovenpå. Det beroede på udviklingen. – December 1911 skrev J.C. i sit ugeblad »Tiden«, hvor Lt. fordrede et KU, eller i det mindste et løfte derom, før det ville forlænge menighedsrådsloven: Flertallet af folket »er af den Mening, at Menighedsraadene er det første og vigtigste, det som vi nu skal have, og naar vi faar dem, vil Livet nok af sig selv afgøre Spørgsmaalet om, hvorvidt der er Trang til Kirkeraad eller ej«. Det er ikke et folkekrav nu og »den allerstørste Del af vort Folk [vilde] føle det som en paatvunget Ting ... som man har grebet til, fordi man frygtede Menighedsraadene«. – December 1910 havde J.C. skrevet, at da han år 1900 og senere »forelagde sit Forslag om Menighedsraad« udtalte han, »at han ikke vilde have en Kirke- dag, ikke engang en Kommission, thi han mente ikke, Livet krævede

noget saadant. Derimod krævede Livet, at Folk fik Del i Styrelsen af Folkekirkens Sager i Sognemenighederne; og derfor mente han, at man kunde nøjes med at lovgive derom, og lade Spørgsmaalet om en Kirke-dag hvile, indtil Kravet meldte sig. Lad hver Dag have nok i sine Plager«. – Hvorfor tvivlede Appel om J.C.s holdning til menighedsrådene? Tvivlen derom var hos ham selv.

Brevene hjem til Askov tillader os i usædvanlig grad at følge en politisk udvikling af både den politiske manøvrering og tillige motiver bag, som ellers ikke kommer frem, og med Appel ser vi belyst to sider af J.C., en for A. såre positiv og en anden, der gjorde ham højst usikker. – Havde Appel været fast i politik og ikke på gæsteoptræden, så havde han næppe mødt denne professionelle politiker, »tilbageholdende af Naturen« som andre politikere først mødte J.C. efter at han var gået ud af politik. Det gjorde A. 3/3 1912, hvor J.C. var »i stort Humør«, og de »spøgede med de politiske Uoverenstemmelser og forligedes meget godt« – ja. J.C. fik jo sin vilje. Han havde næppe sagt Appel et ord som ikke stod til troende, men det skulle forstås fuldt ud og ses i den givne sammenhæng.

Præstelønningsloven 1913 m.m.

Alene lovforslagets titel antyder komplikationer, den var forslag til »Lov indeholdende nogle Bestemmelser vedrørende Folkekirkens Præsters Lønningsforhold«. Heri var som en politisk nødvendighed forudsat, at det kunne ordnes uden statstilskud, og indtægterne til løn var bedret noget siden KUs forslag herom, der hvilede i sig selv, så det var lige så muligt som nødvendigt. Udenfor Kbhvn. og Frederiksberg var samtlige sognekald og residerede kapellanier i købstæderne inddelt i 3 lønningsklasser, der skulle aflønnes 1) med 3.600 kr. stigende med tillæg på 600 kr. til 5.400 kr., 2) med 2.800 kr. stigende med tillæg på 500 kr. til 4.800 kr. og 3) med 2.000 kr. stigende med tillæg på 400 kr. til 4.000 kr. Pengene kom da forslaget nu gav bemyndigelse til at tilbageholde penge fra de bedst lønnede embeder, de skulle også række til begynderstillinger og til pension og til det tit behandlede problem ved dødsfald eller præsters afgang, nådensåret. Forholdene ved embedsbo-liger og præstegårdsavlinger var taget i betragtning⁶⁶. I Kbhvn. skulle

66. Nådensåret fastlagde forholdet mellem den afgående præst/den afdøde præsts enke og efterfølgeren både mht. indtægter og udgifter og ret til at benytte bolig og på landet overtage avlingen. Et kompliceret spørgsmål som bisperne i 1890'erne forgæves havde søgt ordnet, se Matzen og Timms »Haandbog« 315-361.

der gives alderstillæg og lønudgifterne skulle komme fra præstepenge, der var ordnet ved lov i 1904, mens på Frederiksberg skulle afløst højtidsoffer give løn til præsterne der. Indtægterne kom efterhånden som de bedste embeder blev ledige, og forudsatte efter opgørelse fra de mange indtægtskilder at de bedste embeder afkortedes, efterhånden som de blev ledige, og de forskellige indtægter i Kbhvn., Frederiksberg, købstæderne og landsognene skulle opgøres. Alt i alt for meget til at angives i en lov, så der efter given bemyndigelse i loven, kom kgl. anordninger til 13/6, 11/8, 25/8 og 11/11 alt i 1913.

Om Forelæggelsen skrev Appel hjem 17/10: »Saa er Præstelønningsloven gaaet af Stabelen, et stort Arbejde er forelagt. Præsteforeningens Bestyrelse var tilstede og takkede mig for Fremlæggelsen, de var glade [derfor] paa en enkelt Bestemmelse nær. Jeg tænker mig, at det maa lykkes at føre Sagen igennem og saa er meget vundet, synes jeg. Det er mig en Tilfredsstillelse at være naaet saa vidt«. – 24/10 i sporvogn Kl. 12^{1/2} Nat: »Præstelønningsloven godt modtaget af Partiet i Dag. J.C. anbefalede den til uforandret Vedtagelse«. [Partiprotokollen: »Formanden syntes, at Forslaget om Præstelønninger var saa godt, at han kunde slutte sig til det, som det er, og vilde anbefale at fremme det ... Moltesen anbefalede Forslaget«. Forskellige talte om enkeltheder, »Moltesen valgtes til Ordfører. – Kultusministeren takkede for velvillig Modtagelse«.] – »I morgen skal den for i Thinget«. – 9/11: Om det kommende valg: »Mit Parti er taget: jeg gaar hjem [til Askov]. Forhaabentlig faar jeg mine Hovedlove igennem og saa er min Mission endt, thi politisk Fører bliver jeg ikke, dertil er mine Interesser for almindelige«. – 20/11: J.C. spurgte i Dag efter Præstelønningsloven, som han ønskede fremmet. – 14/1 1913: »Imorgen skal jeg i Landstthinget med Præstelønningsloven, som dog vist faar en nogenlunde god Modtagelse, idet man har valgt Provst Petersen til Ordfører. Hvis Loven skal træde ud i Livet til 1. April, bliver der ogsaa mange Forhold, som skal ordnes. Alle Præsteembeder maa opreguleres. – Det er mig en Tilfredsstillelse at faa denne Lov igennem i Aar trods alle Stridigheder som Slut paa min Ministergerning«, dog venter højskoleloven ogsaa. – 19/1: »Grev Holstein sagde igaar, at Præstelønningsloven vilde Højre stemme for; den og Højskoleloven gaar nok igennem«. – 12/2: I Lt.s udvalg: »Kun Enevold Sørensen søger at spænde Ben for Præstelønningsloven. J.C. sagde i Aften, at det maatte han tage sig iagt for«. – 21/2: »Præstelønningsloven faar alle Stemmer i Lt. Ja, det er snart for meget. Jeg er *taknemlig*«. – 7/3: Både præstelønningslov og højskolelov for i Lt. »Den første gik galant og flot, den sidste uden Mislyd«. – 6/3 opholdt A. sig ved det meget hans love kostede og fortsatte: »I Partiet maatte jeg i Dag høre

adskillige knubbede Ord om de store Stigninger, ligesom det samlede Ministerium maatte døje ondt over Budgetternes stærke Vækst. J.C. er i saadanne Tilfælde god. Han er alt andet end smaalig«. – 10/3: Onsdag skal jeg have Præstelønningerne i Lt. og forhaabentlig i Ft. Dagen efter« [for der at få vedtaget ændringerne fra Lt.]⁶⁷.

De blev vedtagne og loven stadfæstedes 14. marts 1913. Men den skulle revideres inden udgangen af 1917. Præsteforeningen havde 17/10 udtalt, at forslagets hovedindhold var tilfredsstillende og henstillede til medlemmerne at afstå fra »særmeninger«. – Formanden stiftsprovst H. Hoffmeyer erkendte, at det blev vanskeligt at få penge til nye embeder, mens foreningen accepterede klasseinddelingen. Det fik Ft. til at fastholde den, og alene de radikale, bl.a. Keiser-Nielsen og Povlsen havde ønsket alderstillæg i stedet for, så det økonomiske ikke skulle »spille saa stor en Rolle som Tilskyndelse til Forflyttelser for Præsterne«, men partiet undlod at fremsætte forslag derom, da præsteforeningen var for den foreslåede ordning. I Lt. opnåede foreningen at yngre præster blev bedre stillet, ancienniteten blev udregnet fra det 25. år, ikke det foreslåede 28 år, og anden virksomhed end præstegerningen kunne tælle med ved anciennitetsberegningen⁶⁸.

13/6 kunne anordning om embedernes klassificering udenfor Kbhvn. og Frederiksberg samt residerende kapellanier i købstæderne meddeles, samme dato meddeltes også betingelserne for adgang til præsteembederne og beregning af deres tjenestealder; 11/8 meddeltes inddelingen af de forskellige kapellanier i 2 lønklasser, 25/8 anordnedes »Naadensaarets Afløsning og Præsteenkers Pensionering«, dels det økonomiske og dels ret til boligens brug – og endelig 14/11 anordning om »Vedligeholdelse af Præstegårde m.m.«.

Appel fik også vedtaget »Lov om Statstilskud til Folkehøjskoler og Landbrugsskoler«, men ikke lovforslaget om bestyrelsen af skolevæsenet og tilsynet dermed, der havde optaget ham i de 2 sidste rigsdagssamlinger. Heller ikke det lovede lovforslag om »folkekirkelige Retssager«, ej heller om syn af kirker og kirkegårde, sålidt som om lovforslag om »Kirkers Bestyrelse«. Deri var forudsat en ordning af ligning til

67. Lovforslaget fremsat i Ft. 17/10 1912, 1.beh. 25/10 846-82, udvalgsbetænkning 12/12 Till. B 101, 17/12 2.beh. 2115-27, 20/12 3.beh. 2285-91; Lt. 15/1 1913 1.beh. 692-732, 7/3 udvalgsbetænkning Till. B 1115, 7/3 2.beh. 1996-1104, 12/3 3.beh. 1127; Ft. 14/3 udv. erklær. Till. B 1275, 14/3 eneste beh. 4217-19.

68. Jfr. Jørgen Stenbæk: Præsternes Forening gennem 100 år, 62ff. anordningerne 66ff. – S. Keiser-Nielsen 1.beh. 860. (1856-1926) lærersøn, cand.teol. 1882, 1883 kapellan Lolland, 1891-1913 sognepræst Taagerup-Torslunde, MF 1909-20, kultusminister 1913-16, derefter undervisningsminister til 1920.

Københavns sognekirker. Da loven derom udløb 31/3 1913 måtte der et lovforslag til, det vedtoges i begge ting fra 10/4 til 19/4 og loven stadfæstedes 19/4 1911⁶⁹.

20/5 1913 afholdtes det ordinære valg, hvor Venstre tabte og radikale og socialdemokrater fik flertal i Ft., men da Bermtsen havde fremsat forslag til ny grundlov spillede det spørgsmål ind en tid, og først 21/6 tiltrådte Zahles anden regering. Det gav nogle breve fra Appel om, hvad han havde erfaret som fungerende minister: – 15/6: »Endelig saa jeg atter Arboe Rasmussen Sagen. Han søgte Vaalse paa Lolland, det eneste Sogn, der maaske vilde have ham. Ministeriet sendte ikke hans Ansøgning med, fordi Biskoppen ikke anbefalede den. Men nu har Menighedsraadet med 3 af 4 Stemmer anmodet om at faa hans Ansøgning tilsendt. Dette mener jeg skal ske. Thi Ministeriet skal ikke sætte sig til Dommer. – Imidlertid vil Biskop Wegener, der er en økonomisk uafhængig Mand, rimeligvis gøre Sagen til et Kabinetsspm. saa kommer den hele Sag op igen, og det kan let føre til en stor kirkelig Strid«. – 21/6: Min eftermand, Keiser-Nielsen og ikke Povlsen⁷⁰ præsenteres mandag formiddag og jeg har lovet i morgen at informere ham om en række sager, bl.a. Arboe R. sagen, »der kom igaar fra Biskop Wegener, som truer med at tage Afsked, om A.R. skal ansættes i hans Stift. – Det er ingen morsom Sag for den ny Mand«.

Diverse forkortelser

J.C.	kaldtes i 1890'erne Christensen Stadil, siden blev det J.C. Christensen, mellem venner kaldtes han J.C. Det bruges konsekvent her, også i citater.
KhS	Kirkehistoriske Samlinger.
Ft. Lt.	Folketinget og Landstinget, kan sådan indgå i citater.
MF ML	Medlem af Folketinget, Medlem af Landstinget.
V R S H	Venstre, Radikale, Socialdemokratiet, Højre.
KU	Det kirkelige Udvalg 1904-07 eller kirkeligt udvalg.

69. Forslag til Lov »om Behandling af folkekirkelige Retssager« fremsattes 11/12, fik én behandling og udvalgsberetning 26/4, begæret samråd med ministeren om ændringsforslag, kom ikke i stand. – Ft. Lov »om Kirkens Bestyrelse m.m.« fremsattes også 11/12 og henvistes til udvalget om præstelønninger, i Ft. gennemførtes 3 behandlinger, i Lt. en 28/2, 26/4 udvalgsberetning: Ikke tid til færdigbehandling. – Det sidste forslag om forlænget ligning til sognekirkerne i Kbh. fik anderledes og nødvendig hurtig behandling.

70. P. Munch beretter: 18. juni 1913 drøftede vi »hos Brandes Ministeriet ... vi standse-
de ved Keiser-Nielsen som Kultusminister (Povlsen bedre som Formand)« for rigsdagsgruppen, II 132. – C. Wegener (1851-1930) biskop Lolland-Falster 1907-23.

MR	Menighedsråd, kan indgå i citater.
E	Den pågældendes erindringer.
Munch II	P. Munch: Erindringer 1909-1914.
Statsrådets Forh.	Statsrådets Forhandlinger 1872-1912 ved Harald Jørgensen, Kbh. 1976.
RA	Rigsarkivet.
ORS, HRS	Overretssagfører, Højesteretssagfører.

Summary

For more than 25 years the conservative party (Højre) had the majority in the Landsting (the Upper House) thanks to a preferential franchise. Because of this the party had stayed in power while the opposition party Venstre gradually had gained the majority in the Folketing (the Lower House) thanks to a general franchise. However, King Christian IX recognized that the majority in the Folketing, with Venstre as the dominating party, ought to form the government and after the change in 1901 (Systemskiftet) the leader of Venstre J. C. Christensen, who was a teacher at a village school, by his own choice became Secretary of Church Affairs and Education. He recognized that the time had come to let people, men as well as women, influence the affairs concerning their own parish church through elected parochial church councils. Furthermore, these councils ought to be participating in the election of a new parish priest. From time immemorial the minority of a congregation had had the right to choose their own vicar, and J. C. Christensen wanted for this right to be improved.

His Bill was passed by the Folketing without any major problems but conservative members of the clergy influenced the Højre-majority of the Landsting making them block the Bill. What J. C. Christensen had in mind was a constitution for the Church built on a reform "from below", an idea that Højre opposed. According to Højre a bill on parochial church councils should go hand in hand with a bill on the appointment of a committee that should compose a constitution for the Church; both bills were passed but they were provisional, expiring on January 1st 1910.

In 1905 J. C. Christensen had become Prime Minister, but had withdrawn from the government in 1908 when it was revealed that the Secretary of Justice had committed fraud. Enevold Sørensen became Secretary of Church Affairs etc. and like J. C. Christensen he did not regard the time ready for issuing a constitution for the Church. On the other hand he found it necessary that the Law on parochial church councils should be prolonged in that limited form it had been given by the Land-

sting in 1903; a Bill was put forward at the parliamentary session of 1908-09. However, for J. C. Christensen this was not enough. He wanted the law improved. Among other things he did not want the parish priest to chair the council, the council should elect its chairman among the members, and the council's influence on the election of a parish priest should be a prerogative. The Bill was, once again, blocked by the Landsting. In the parliamentary session of 1909-10 the Bill was reintroduced by the Secretary. But before the bill could be passed, the government was reduced to a minority by parties both to the left and to the right – and it was forced to resign.

The Secretary of Church Affairs etc. of the left wing (Radikale) minority government that took office late in 1909 did not want that kind of parochial church councils. Instead, he wished for a more open arrangement in which the congregations could elect their parish priest directly among three candidates chosen by the Ministry. Having delivered a sermon each, the candidate who got the majority of the votes should be elected. In several aspects, the Radikale government wanted to demonstrate that it was prepared to advance further than Venstre but the expectations surpassed the abilities and the government had to step down.

In the years of 1908-9 Venstre had been divided into several groups or factions but at the general election in 1910 they united again. The party won the election and, once again, formed the government. Among the many reforms, through which Venstre demonstrated as great a wish for reform as did the Radikale, a law emerged giving people influence at parish level. The highly respected teacher at a college (højskole) Jacob Appel became Secretary of Church Affairs etc. He did not favour the organized parish-democracy by J. C. Christensen, but preferred an arrangement like the one of his predecessor: the election of a parish priest should be decided by all members of a congregation at a meeting. However, during the years of 1910-12, until a solution to the question was found, Appel had to realize, that J. C. Christensen was still the most powerful politician in Venstre and that his political line had to be followed; the law on parochial church councils had to be prolonged. Proposing the bill Appel had added some changes: at the election of a new vicar the parochial church council ought to be enlarged in order to include people elected at a congregational assembly and that very same assembly should decide on several other matters, such as the Divine service.

At the 1910-11 session the Landsting blocked Appel's bill, the content of which was almost identical to that of J. C. Christensen. In the

session of 1911-12 Appel reintroduced the bill but had, through minor changes, eased the situation concerning the parochial church councils. In consequence, both the Radical party and the Social Democrats (they for the first time) could vote for the bill. This was a victory. – Furthermore, Appel was able to carry through a bill that made it possible for the members of the Church (Folkekirken) to ask a vicar of their own choice to deliver a sermon in their local parish church. Before the government's resignation in 1913, Appel carried the first bill on the salaries of the vicars through.